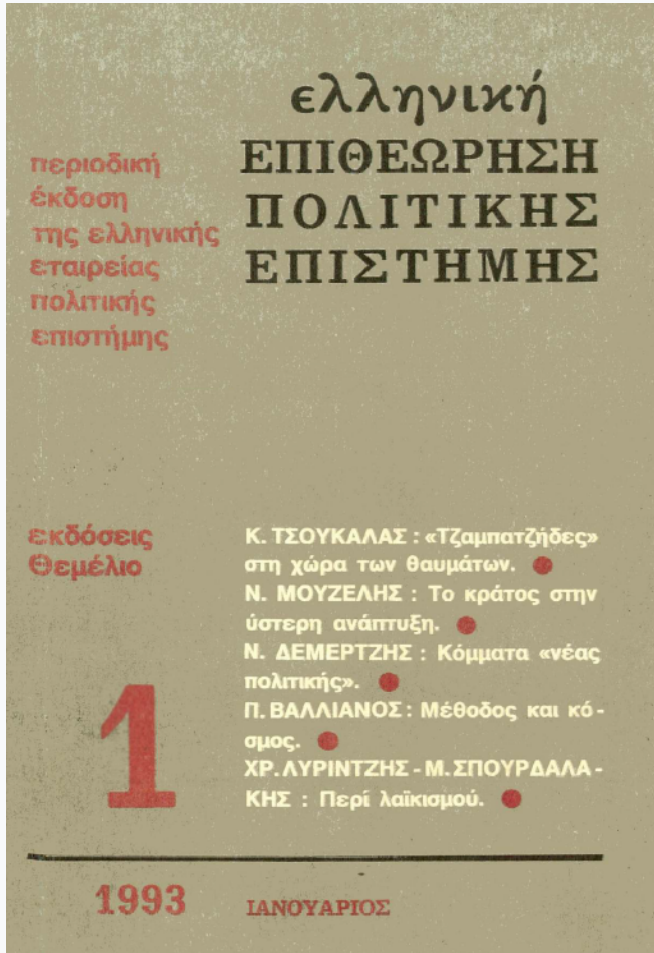

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 1, Αρ. 2 (1993)

«Τζαμπατζήδες» στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

doi: [10.12681/hpsa.15324](https://doi.org/10.12681/hpsa.15324)

Copyright © 2017, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσουκαλάς Κ. (2017). «Τζαμπατζήδες» στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1(2), 9–52. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15324>

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ

«ΤΖΑΜΠΑΤΖΗΔΕΣ» ΣΤΗ ΧΩΡΑ ΤΩΝ ΘΑΥΜΑΤΩΝ.
ΠΕΡΙ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Σκοπός μου είναι να αναφερθώ σε κάτι προφανές: στην Ελλάδα, rien ne va plus. Περισσότερο από 40 χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου και σχεδόν 20 χρόνια μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, η Ελλάδα δίνει την εικόνα μιας χώρας που βρίσκεται στα όρια της ακυβερνησίας. Αν η ένταξη στην ΕΟΚ συνέβαλε στην άμβλυνση ορισμένων άμεσων προβλημάτων, από την άλλη συνέτεινε στο να καταστούν εντονότερες οι προφανώς «ανεπαρκείς» κοινωνικο-οικονομικές επιδόσεις. Το ζήτημα που προτίθεται να θίξω αφορά στις αιτίες αυτής της κατάστασης. Θα συνοψίσω την επιχειρηματολογία μου σε τέσσερα σημεία. Πρώτον: ο σύγχρονος ανεπτυγμένος κόσμος κυριαρχείται ολοένα και περισσότερο από αυτό που ορίστηκε ως «εγχειρηματική ορθολογικότητα». Δεύτερον: ορισμένες πτυχές της σύγχρονης ελληνικής κουλτούρας οδήγησαν, με τη συνδρομή «ευνοϊκών» πλαισίων, στην εντυπωσιακή ανάπτυξη μιας συνολικής, «επιτυχούς» επιχειρηματικής ορθολογικότητας στα πρότυπα της ατομικής οικονομικής συμπεριφοράς.¹ Τρίτον: η σύγχρονη ελληνική κοινωνία, ως

1. Τα προφανή μεθοδολογικά αδιέξοδα που ελλοχεύουν σε κάθε συγκριτική δια-πολιτισμική αξιολόγηση των ατομικών επιτευγμάτων καθιστούν προβληματική οποιαδήποτε απόπειρα τεκμηρίωσης αυτού του ζητήματος, επιτρέποντας μόνο τη διατύπωση κάποιων υποθέσεων. Πάντως, όποια και αν είναι η σημασία και η προέλευση της παραδοσιακής αυτοπεποίθησης των Ελλήνων στο αρχέτυπο «εμπορικό δαιμόνιο» της φυλής, είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι, τουλάχιστον από τον 19ο αιώνα και μετά, οι Έλληνες επιδόθηκαν με επιτυχία σε πολλές επιχειρηματικές δραστηριότητες: το άνοιγμα στις αγορές του Σουδάν τον 19ο αιώνα δεν είναι ιδεογραφικά διαφορετικό από τον σύγχρονο μεγαλοεφοπλισμό. Μέσα σε μια διαδικασία η οποία περιγράφεται συνοπτικά ως «εθνική κατανομή της εργασίας», οι Έλληνες μαζί με τους Εβραίους και τους Αρμένιους κατόρθωσαν να κυριαρ-

σύνολο, εμφανίζει μια προϊούσα αντίσταση σε προσαρμογές οι οποίες οδηγούν σε σύγχρονες δομικές και οργανωτικές μορφές «ορθολογικής» ανάπτυξης. Τέταρτον: αυτή η συλλογική «απροθυμία» μπορεί, σε μεγάλο βαθμό, να αποδοθεί στα κρατούντα πρότυπα συμπεριφοράς της πλειονότητας των Ελλήνων *homines e-copomici*, οι οποίοι ουδέποτε λειτούργησαν ως *homines civili*.

Το φαινομενικά παράδοξο στους συλλογισμούς αυτούς οφείλεται προφανώς στην αμφισημία του όρου «ορθολογικότητα», όταν αυτός εφαρμόζεται εναλλακτικά τόσο στις ατομικές ενέργειες όσο και στις συλλογικές αποφάσεις. Δεν προτίθεται βεβαίως να υπεισέλθω στα τεράστια λογικά προβλήματα τα οποία τίθενται σχετικά με το ζήτημα αυτό.² Σκοπεύω μόνο να προσεγγίσω ορισμένες από τις ιδιαίτερες προϋποθέσεις στις οποίες εδράζεται η αλληλεπίδραση μεταξύ ατομικών και συλλογικών ορθολογικοτήτων στη σημερινή Ελλάδα. Πράγματι, μια ενδεχόμενη «συνάφεια» μεταξύ του αθροίσματος των ατομικών ορθολογικών ενεργειών και μιας συλλογικής ορθολογικής επιλογής, όπως και αν οριστεί αυτή, δεν μπορεί να θεωρείται ως απροϋπόθετα δεδομένη. Το κατά πόσον και κάτω από ποιους όρους αυτή η συνάφεια μπορεί να υπάρξει είναι ένα συγκεκριμένο ιστορικό ερώτημα, το οποίο μπορεί να απαντηθεί μόνο μέσα σε ένα δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο. Οι συλλογικές ορθολογικές επιλογές όχι μόνον προϋποθέτουν τον προσδιορισμό των συλλογικών σκοπών, αλλά και θέτουν το ερώτημα του γιατί αυτοί οι σκοποί θα εκλαμβάνονταν ως ορθολογικοί, και πώς μπορούν να θεωρηθούν ως εκπορευόμενοι από ατομικές προτιμήσεις, αποφάσεις και συ-

χήσουν στις εμπορικές δραστηριότητες όλης της περιοχής που οροθετεί την Εγγύς Ανατολή, για μια εκατονταετία περίπου.

Περισσότερο αποκαλυπτικό, όμως, είναι το ότι ακόμα και τον 20ό αιώνα, και κάτω από πολύ ανταγωνιστικότερες συνθήκες, η μυθολογική εικόνα για το περιούσιο έθνος φαίνεται να έχει υλικά παραχθεί. Αν η πρόσβαση στα ανεξάρτητα ατομικά επαγγέλματα και η πραγματική «αποπρολεταριοποίηση» υποδηλώνει «επιτυχία», οι Έλληνες μετανάστες στις ΗΠΑ «τα κατάφεραν καλύτερα», μιλώντας με σχετικούς όρους, από τις άλλες εθνικές μειονότητες μεταναστών, και το ίδιο ισχύει για τους μεταπολεμικούς μετανάστες στη Γερμανία, στο Βέλγιο ή ακόμα στην Αυστραλία.

2. Θα ήταν και μάταιο και ανώφελο να αναφερθώ στην τεράστια σχετική βιβλιογραφία. Το έργο του John Elster *Sour Grapes. Studies in the subversion or rationality* (Cambridge University Press/ Maisson des Sciences de l'Homme. Παρίσι 1983) είναι εξαιρετικά διαφωτιστικό και περιεκτικό.

μπεριφορές. Έτσι, η «ορθολογικότητα» των συλλογικών αποφάσεων και ενεργειών θέτει μια σειρά σύνθετα ζητήματα κανονιστικών ορισμών: ενώ οποιαδήποτε ατομική ενέργεια μπορεί να θεωρηθεί ως στρατηγικά ορθολογική, ανεξάρτητα από τα κριτήρια ορθολογικότητας των επιδιωκόμενων σκοπών, οι συλλογικές ορθολογικότητες είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένες με τις διαδικασίες διαμέσου των οποίων η ορθολογικότητα του συλλογικού σκοπού οροθετείται και ορίζεται. Με αυτή την έννοια, δεν υπάρχει κανένας *a priori* λόγος να θεωρήσουμε ότι οι κοινωνικές προτιμήσεις θεμελιώνονται υποχρεωτικά στις προτιμήσεις των μελών της κοινωνίας.³ Τα κοινωνικά συμβόλαια δεν είναι ούτε λογικά αναγκαία ούτε ιστορικά αναπόφευκτα.

Έτσι, ξεκινώντας από την υπόθεση ότι ο συλλογικός «εκσυγχρονισμός»⁴ είναι ένας συλλογικά εκλογικευσίμος στόχος, θα προσπαθήσω να δώσω μια απάντηση στο ιδιαίτερο ερώτημα που αφορά σε ορισμένες ιστορικές και κοινωνικές παραμέτρους στις οποίες υπόκεινται οι εμφανείς δυσκολίες που συναντά η διαδικασία υλοποίησης της «εκσυγχρονιστικής» συλλογικής ορθολογικότητας στην Ελλάδα. Το ζήτημα αυτό έχει προφανώς κρίσιμη σημασία, τόσο μάλλον που, εάν, υπό τις παρούσες συνθήκες, οι κρατούσες μορφές ορθολογικών προτύπων οικονομικής συμπεριφοράς στην Ελλάδα φαίνεται να παρεμποδίζουν την αποτελεσματική εκπλήρωση εκσυγχρονιστικών αναπτυξιακών επιλογών, αυτό σαφώς δεν οφείλεται στην έλλειψη μιας αρθρωμένης και ρητά εκσυγχρονιστικής πολιτικής βούλησης. Τουλάχιστον την τελευταία τριακονταετία, η θεματική των κοινωνικών και πολιτικών συζητήσεων κυριαρχείται μονότονα από τα ζητήματα του εκσυγχρονισμού και της ανάπτυξης. Πράγματι, η ανάγκη του «συμβαδίσματος» ή της «κάλυψης της απόστασης» με τη Δύση εν γένει και με την ΕΟΚ ειδικότερα έχει, διακηρυκτικά τουλάχιστον, προσλάβει τις διαστάσεις μιας ομόθυμα αναγνωριζόμενης εθνικής

3. Βλ. Amartya K. Sen, *Collective Choice and Social Welfare*, Holden Day Inc., Σαν Φραντσίσκο 1970, σ. 1.

4. Ακόμα και οι πρώτοι απόστολοι της «πολιτικής ανάπτυξης» παραδέχτηκαν ότι ο όρος «εκσυγχρονισμός» μπορεί συχνά να προκαλεί σύγχυση παρά να αποσαφηνίζει καταστάσεις. Βλ. Joseph La Palombara, «Bureaucracy and Political Development, Notes, Queries and Dilemma», στο La Palombara (επιμ.), *Bureaucracy and Political Development*, Princeton University Press, 1963, σ. 35-39.

προτεραιότητας: τα περισσότερα πολιτικά κόμματα και πολιτικές προσωπικότητες εμφανίζονται ως κλαίουσες Κασσάνδρες να περιγράφουν το ζοφερό μέλλον, που θα το αποφύγουμε μόνο αν εφαρμόσουμε αμέσως τις δικές τους εκσυγχρονιστικές συνταγές. Γίνονται αναφορές σε συμβολικές ημερομηνίες μιας επικείμενης καταστροφής —και μετά γρήγορα ξεχνιούνται— με τελευταία το 1992, ενώ, μετά το Μάαστριχτ (1997), το έτος 2000 προσλαμβάνει τις ολοκληρωτικές προεκτάσεις που χαρακτηρίζουν την Ημέρα της Τελικής Κρίσεως.

Όμως τα εκσυγχρονιστικά προγράμματα διαδέχονται το ένα το άλλο και η «συλλογική» Ελλάδα εξακολουθεί να δείχνει ότι συμπεριφέρεται πάντα σαν να ήταν «τόσον μωρή όσον και πρώτα». Γιατί λοιπόν οι δομές εμφανίζουν τέτοια επίμονη αντίσταση απέναντι στη μεταρρυθμισή τους; Και αν δεν πρόκειται για τις ελλείψεις της πολιτικής βούλησης, τότε ποια είναι τα κύρια «πολιτισμικά εμπόδια» στην ανάπτυξη; Δεδομένου μάλιστα ότι, σε πλήρη αντίθεση προς την υπανάπτυξη των γνωστικών πολιτισμικών παραμέτρων, η οποία αποτελεί πάγιο σημείο αναφοράς των κοινωνιολόγων της αναπτυξιακής σχολής τη δεκαετία του '60, η Ελλάδα είχε και εξακολουθεί να έχει υψηλά ποσοστά εγγράμματου πληθυσμού⁵ και ένα σαφώς ικανό επιχειρηματικό δυναμικό. Με δυο λόγια, γιατί οι Έλληνες έχουν να επιδείξουν σημαντικά επιτεύγματα στην επιδίωξη των ατομικών τους στόχων, τόσο στη χώρα τους όσο και στο εξωτερικό —κατά προτίμηση στη δεύτερη περίπτωση, σύμφωνα με τον Εντμόντ Αμπού— ενώ συμβαίνει το αντίθετο στο επίπεδο των συλλογικών στοχεύσεων;

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητες ορισμένες γενικές επισημάνσεις. Είναι ίσως κοινοτοπία να πει κανείς ότι οι μορφές συνάρθρωσης μεταξύ ατομικών και συλλογικών πρακτικών ορθολογικοτήτων εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τους κρατούντες

5. Από τα μέσα ακόμα του 19ου αιώνα, η Ελλάδα παρουσιάζει το φαινόμενο της «υπερεκπαίδευσης», σε σύγκριση με το γενικό επίπεδο κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Βλ. Κ. Tsoukalas, «Some Aspects of Overeducation in Modern Greece», στο Muriel Schein/Ernestine Friedl, *Regional Variations in Modern Greece and Cyprus: Toward a Perspective on the Ethnography of Greece*, New York Academy of Sciences, Ν. Υόρκη 1976, σ. 419. Βλ. επίσης Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977, *passim*.

κοινωνικούς, θεσμικούς και κανονιστικούς περιορισμούς, κάτω από τους οποίους αναπτύσσονται και λειτουργούν οι ατομικές ορθολογικότητες. Ασφαλώς, τέτοιοι περιορισμοί έχουν προσλάβει ποικίλες ιστορικές μορφές. Η θεμελιώδης κοινωνική «κατασκευή» του δυτικού φιλελευθερισμού βασίστηκε στη θέσπιση μιας νέας σχέσης μεταξύ των ανθρώπων και της κοινωνίας. Το Ιδιωτικό και το Δημόσιο αρθρώθηκαν σύμφωνα με όρους οι οποίοι προσδιορίστηκαν από τις θεμελιώδεις συμβολαϊκές αρχές της κοινωνικής οργάνωσης. Αυτό συνεπάγεται την εσωτερίκευση ενός γενικού κανόνα ο οποίος ζητά από το ελεύθερο άτομο να υποτάσσεται πρόθυμα στο νόμο, να ανταποκρίνεται στα καθήκοντά του ως πολίτης και να τηρεί πιστά τις συμβατικές υποχρεώσεις του. Με τον τρόπο αυτό, μια σειρά κανονιστικοί περιορισμοί εξασφαλίζουν το πλαίσιο για την ανάπτυξη πρακτικών λογικών, θεμελιωμένων στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του πολίτη και στην υπευθυνότητα του ατόμου. Μέσα σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, οι συμπεριφορές *free rider* αντιμετωπίζονται ως προφανείς παραβάσεις της βασικής κοινωνικής σύμβασης, η οποία απαιτεί ισότητα όχι μόνον απέναντι στο νόμο, αλλά και αναφορικά προς την ιδέα των συμβατικά οριζόμενων υποχρεώσεων και δικαιωμάτων του πολίτη. Όποιος δεν αποδέχεται την αναγκαιότητα της συμμόρφωσης προς τη διαδικασία οικοδόμησης της κοινότητας —η οποία συνίσταται στην ανελλιπή και υπεύθυνη εκπλήρωση του ρόλου του ελεύθερου πολίτη— δεν θεωρείται ηθικά άξιος να του αναγνωριστούν άνευ άλλου τα ίσα πολιτικά του δικαιώματα. Έτσι, από τη μια πλευρά, το υποτιθέμενο οικουμενικό αρχέτυπο του *homo economicus* —το οποίο αποτελεί τη βάση της ιδέας για την εγχειρηματική ορθολογικότητα— θεμελιώνεται στην ανθρωπολογική κατασκευή περί της εγγενούς ικανότητας του ατόμου για πλήρεις, συνεχείς και αυτοκεντρικές προτιμήσεις και προγραμματισμό. Όμως, από την άλλη πλευρά, οι αναγκαίες κοινωνικές και ιστορικές προϋποθέσεις της οικονομικής ορθολογικότητας του ατόμου εγγράφονται όχι μόνο στους γνωστικούς αλλά και στους κανονιστικούς περιορισμούς οι οποίοι κρυσταλλώνονται στον φιλελεύθερο καπιταλισμό.

Η ορθολογική οικονομική συμπεριφορά προϋποθέτει τη δημιουργία της ελεύθερης αγοράς, καθώς και τη θέσπιση κανόνων αγοράς στο εσωτερικό της συμβολαϊκά θεμελιωμένης κοινωνι-

κής τάξης. Αν η ελεύθερη αγορά επιτρέπει στο άτομο να αναπτύξει ανεμπόδιστα την εγγενώς απεριόριστη επιθετικότητα και ιδιοτέλειά του, οι κανόνες αυτής της αγοράς εξασφαλίζουν την προστασία από την αναρχία και από την εξωοικονομική «αντικοινωνική» συμπεριφορά. Ο αυστηρός διαχωρισμός της οικονομίας από την πολιτική εξουσία και η φετιχοποίηση της συμβολαικής θεμελίωσης όλων των οικονομικών δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του ατόμου προσδιορίζουν τους αποκλειστικούς, έστω και εξαναγκαστικούς, τόπους της εγχειρηματικής ορθολογικότητας. Έτσι, ο άνθρωπος ενιοποιείται ως ένα συμφεροντολογικά συμπεριφερόμενο, και τα ατομικά συμφέροντα είναι τα μόνα λογικά και αναπόφευκτα πάθη που ο καθένας έχει δικαίωμα να ικανοποιήσει.⁶ Η αξιωματικά τιθέμενη επιθυμία και χρησιμότητα μιας απεριόριστης μεγιστοποίησης μόνον μέσα σε αυτό το αυστηρά προσδιοριζόμενο πλαίσιο είναι δυνατό να λειτουργήσει. Η εγχειρηματική ορθολογικότητα στη σφαίρα της οικονομίας δεν είναι επ' ουδενί λόγω συνώνυμη της «άγριας» και γενικευμένης ατομικής μεγιστοποίησης. Όπως έχουν πει τόσο ο Sigmound Freud όσο και ο John Maynard Keynes, η μεγιστοποίηση στο πεδίο της οικονομίας είναι μόνο μια «συμπιεσμένη» μεγιστοποίηση πραγματοποιούμενη με τρόπους συμβατούς προς τους κανόνες και τους κανονισμούς του «πολιτισμένου» φιλελεύθερου καπιταλισμού. Η κανονιστική απόρριψη της «ιδιωτικής βίας» συναρθρώνεται ιστορικά με την κανονιστική επιβολή αυστηρών κοινωνικών ορίων στην επιθετική οικονομική «βία».

Με αυτή την έννοια, η έλευση της «νεοτερικότητας» είναι ένα φαινόμενο το οποίο προφανώς δεν μπορεί να περιοριστεί στα επίπεδα της λογικής, της οικονομίας, του νόμου και της τεχνολογίας. Τα ορθολογικά οικονομικά κίνητρα ορίζονται ως ειδικά αγοραία κίνητρα, και σαν τέτοια οροθετούνται αυστηρά από κανόνες ενδογενείς της αγοράς και της συναλλακτικής αποδοτικότητας (marketable efficiency), καθώς και από κανόνες εξωαγοραίους και μη συναλλακτικούς. Η συμμόρφωση προς τους κανόνες αυτούς τίθεται ως αυτονόητη πολιτισμική προϋπόθεση. Έννοιες όπως η εντιμότητα, η αρετή, το εργασιακό ήθος και η πειθαρχία, η εξειδικευμένη αρμοδιότητα και η οργανωτική ορθολο-

6. Βλ. Albert O. Hirschman, *The Passions and the Interests, Political Arguments for Capitalism before its Triumph*, Princeton University Press, 1977.

γικότητα αντικατοπτρίζουν, στο κανονιστικό επίπεδο, τη φετιχοποίηση της ορθολογικότητας, που κατά προνόμιο προσιδιάζει στην αγορά. Αυτή η ορθολογικότητα θέτει τα θεωρητικά και κανονιστικά όρια στις εγχειρηματικά ορθολογικές ενέργειες των ατόμων. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι δικαιοί και ηθικοί κώδικες ορίζουν τους τρόπους και τα μέσα που έχει στη διάθεσή του το μεγιστοποιητικά φερόμενο άτομο, το οποίο διοχετεύει την εγχειρηματική του ορθολογικότητα σε συγκεκριμένα πρότυπα πρακτικής λογικής. Τα πρότυπα αυτά αξιολογούνται και ελέγχονται από μια «κοινωνία των πολιτών», που λειτουργεί ως επιδιαιτητής τόσο των αγοραίων όσο και των εξωαγοραίων ηθών, ή ως ανεπίσημος κανονιστικός διαμεσολαβητής μεταξύ του συμφεροντολογικού ατόμου και του κοινωνικού οργανισμού ως συνόλου. Έτσι, η κοινωνία των πολιτών προσφέρει τον τόπο —ή το έθνος— για την κανονιστική και ιδεολογική αναπαραγωγή των ρυθμίσεων της συμπιεσμένης μεγιστοποίησης η οποία επιδιώκεται διαμέσου της αγοράς.

Η γενική αποδοχή αυτών των ρυθμίσεων στους κόλπους ενός αυξανόμενα αποπροσωποποιημένου συστήματος κοινωνικών σχέσεων ήταν πιθανόν η ιστορική προϋπόθεση προκειμένου τα άτομα να αναπτύξουν ανεμπόδιστα τις περίπλοκες στρατηγικές στο πεδίο της αγοράς. Αυτή είναι μια πολιτισμική διαδικασία η οποία πραγματώνεται διαμέσου του πολλαπλασιασμού μιας σειράς κατασταλτικών κυρώσεων εναντίον ποικίλων μορφών αποκλίνουσας συμπεριφοράς, και, επί του προκειμένου, διαμέσου της βαθμιαίας εσωτερίκευσης της ανάγκης για πειθαρχία και αυτοπειθαρχία στη συμπεριφορά. Τα ζητήματα που τίθενται εδώ είναι προφανώς τεράστια. Αν ο Weber, ο Tawney, ο Toennies, ο Sombart και ο Troelsch υπογράμμισαν τη σημασία που είχε το θρησκευτικό και το ιδεολογικό στοιχείο για την έλευση του σύγχρονου καπιταλισμού, ο Michel Foucault κατέδειξε τους τρόπους με τους οποίους εξειδικευμένες ψυχολογικές τεχνικές καταστολής συνέβαλαν στην επίτευξη της αστικής κυριαρχίας,⁷ τόσο μάλ-

7. Βλ. για παράδειγμα *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Gallimard, Παρίσι 1975, passim και σ. 172-196. Βλ. επίσης Christopher Lasch, «Family and Authority», στο: Barry Richards (επιμ.), *Capitalism and Infancy, Essays on Psychoanalysis and Politics*, Free Association Press, Λονδίνο 1984, σ. 122.

λον που οι τεχνικές αυτές παρουσιάστηκαν ως πραγματική «ηθική απελευθέρωση» του ανθρώπου.⁸

Πάντως, ανεξάρτητα από το αν μπορούν να οριστούν αιτιώδεις συνάψεις, είναι αναμφισβήτητο ότι μια σειρά πολιτισμικές μεταβολές είχαν κεφαλαιώδη σημασία για τη διαμόρφωση αυτού που έμελλε να είναι η νεοτερικότητα. Στο βαθμό που οι μηχανισμοί καθολικού ελέγχου —οι οποίοι επικράτησαν στη μικρής κλίμακας και στενών διαπροσωπικών δεσμών κοινότητα— διαβρώθηκαν βαθμιαία από τη μαζική αποπροσωποποίηση, η ανομική συμπεριφορά μπόρεσε να περιοριστεί σε ανεκτά επίπεδα μόνον μέσα από τη σταδιακή εδραίωση ολοκληρωμένων εσωτερικών κωδίκων λογοδοτικής συμπεριφοράς. Η κλασική, έστω και σχηματική, θεωρητικοποίηση περί της «ορθολογικότητας» η οποία είναι σύμφυτη σε μια οικουμενική «ηθική ανάπτυξη», ανάπτυξη η οποία έγκειται σε μια μετάβαση από τις κουλτούρες της «αιδούς» στις κουλτούρες της «ενοχής»,⁹ αντιστοιχεί στη λειτουρ-

8. Alessandro Pizzorno, «Michel Foucault et la conception libérale de l'individu», στο *Michel Foucault, Philosophe, Remcontre Internationale*, Seuil, Παρίσι 1989, σ. 236.

9. Αυτή η κλασική διάκριση στην ανθρωπολογία μπορεί να παραλληλιστεί με τη φροϋδική διάκριση μεταξύ του «φόβου μιας εξωγενούς εξουσίας» και της «κατίσχυσης μιας ενδογενούς εξουσίας» —η μετάβαση από την πρώτη στη δεύτερη θεωρήθηκε ως μια εξελικτική κατάκτηση των σύγχρονων κοινωνιών. Βλ. Emile Durkheim, *L'éducation morale*, νέα έκδοση, PUF, Παρίσι 1963, σ. 45. Πράγματι, η «αιδώς» προϋποθέτει το αμείλικτο, σαρκικό «βλέμμα του άλλου», απέναντι στο οποίο η μόνη δυνατή προστασία έγκειται στη στρατηγική της «μυστικότητας». Με αυτή την έννοια η σύγχρονη καντιανή προσταγή τείνει να εκτοπίσει την αριστοτελική «αιδώ εν οφθαλμοίς» με την έλευση μιας μετα-αριστοτελικής «αιδούς εν κατόπτρω», που οδηγεί στην «εντιμότητα ως ηθική πειθαρχία». (Βλ. επίσης Agnes Heller, *The Power of Shame. A Rational Perspective*, Routledge, Λονδίνο 1985). Μια περαιτέρω υπόθεση που μπορεί να διατυπωθεί είναι ότι η χριστιανική εσωτερικευση των κανονιστικών παραβιάσεων ως «αμαρτημάτων» διευκόλυνε τις νέες μορφές της εξίσου εσωτερικευμένης φιλελεύθερης ηθικής στη Δύση (βλ. Marcel Gauchet, *Le desenchantement du monde. Une histoire politique de la religion*, Gallimard, Παρίσι 1985). Κατά μια ορισμένη έννοια το κοινωνικό συμβόλαιο λειτούργησε ως υποκατάστατο στη θέση του Θεού, δημιουργώντας νέους κοσμικούς κριτές για τους κανόνες συμπεριφοράς. Έτσι, η εκκοσμίκευση των ηθών είχε ως συνέπεια τη μετεγγραφή της παραβίασης των κανόνων του πολίτη σε «αμαρτήματα του πολίτη» με την κοινωνία των πολιτών να λειτουργεί σαν τόπος όπου θα κρυσταλλώνονταν νέες κανονι-

γική ανάγκη του σύγχρονου εκκοσμικευμένου κόσμου να επινοήσει νέες αποτελεσματικές μορφές υποταγής του ατόμου σε τρέχοντες κανόνες συμπεριφοράς.

Η καντιανή κατηγορική προσταγή συνοψίζει την «νεοτερική» εκκοσμικευμένη κοινωνική επιταγή να ελαχιστοποιηθούν οι κίνδυνοι από φίλαυτες «free rider» συμπεριφορικές παρορμήσεις, οι οποίες εμφανίζονται σε υποκείμενα αποδεσμευμένα από άμεσους ελέγχους. Πράγματι, χωρίς ισχυρούς και πανεποπτικούς κανονιστικούς περιορισμούς, η ενεργοποίηση της αυτο-κεντρικής εγχειρηματικής ορθολογικότητας του ατόμου σε ένα μαζικό και αποπροσωποποιημένο σύστημα κοινωνικών σχέσεων θα έτεινε να προσλάβει κυρίαρχα εγωκεντρικές free rider μορφές. Η αποπροσωποποίηση των κοινωνικών σχέσεων είναι συνώνυμη της αποπροσωποποίησης των μηχανισμών κοινωνικού ελέγχου. Εάν μέσα σε ένα κοινωνικό πλαίσιο προστατευτικό, ολοένα αναπτυσσόμενο και βασιζόμενο στην ευκαιρία μπορεί κανείς να επιτύχει το μέγιστο με ελάχιστο ή μηδενικό ατομικό κόστος, τότε πολύ μικρή σημασία έχει να συμμορφώνεται προς εξωγενείς κανόνες συμπεριφοράς, στο βαθμό που μπορούν προβλέψιμα να αποφευχθούν συγκεκριμένες κυρώσεις για τη μη συμμόρφωση προς τους αφηρημένους κανόνες. Και αν μπορεί κανείς να παίζει ολοένα και περισσότερο κρυφτούλι με το νόμο και, την ίδια στιγμή, να απενεργοποιούνται οι άμεσες και προσωποποιημένες κοινωνικές κυρώσεις για παραβίαση των κανόνων, τότε η συμπεριφορά τείνει να ελέγχεται κυρίως στο βαθύτερο επίπεδο του «υπερεγώ».

Έτσι, η συναλλακτική ανωνυμία, η οποία αποτελεί το θεμέλιο των «τέλειων» ανοικτών αγορών, οδηγεί σε μια δύναμη ανομίας. Δεδομένου ότι η ανωνυμία ισοδυναμεί με πραγματική μυστικότητα, τα ιδιοτελώς δρώντα άτομα μπορούν εύκολα να καταληφθούν από τον πειρασμό της «κοινωνικής ανευθυνότητας» και της παντελούς απουσίας κανόνων στις ενέργειές τους, που συ-

στικές ρυθμίσεις για τους πολίτες. Προφανώς, δεν είναι αυτό που συνέβη στην Ελλάδα. Έχει ενδιαφέρον να διερευνήσει κανείς τις μακροπρόθεσμες συνέπειες που είχε η εκκοσμίκευση του corpus των πολύ περισσότερο επιτρεπτικών ορθόδοξων ηθών, τα οποία θα έτειναν ίσως να αποθαρρύνουν στερεότυπα ακανονάρχητης συμπεριφοράς πολύ λιγότερο αποτελεσματικά από τα αυστηρότερα καθολικά και προτεσταντικά ήθη της Δύσης.

νεπιφέρει η προϊούσα «απελευθέρωση» των ανεμπόδιστων και μη λογοδοτικών μορφών της εγχειρηματικής ορθολογικής συμπεριφοράς. Πάντως, η εγγενής δυνατότητα για τεχνική και ψυχολογική «ανωνυμία» των ιδιοτελών ορθολογιστών και η συνεχής γενίκευση των συμπεριφορικών προτύπων του free rider μπορεί να αποδειχθεί καταστροφική για το σύνολο, τουλάχιστον μακροπρόθεσμα. Μπορεί ο ορισμός της συλλογικής ορθολογικότητας να είναι λογικά προβληματικός, όμως δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, από ιστορική άποψη, είναι κοινωνικά ευκαταία η ύπαρξη συστημάτων συλλογικών ελέγχων της συμπεριφοράς. Κατά συνέπεια, οι αφηρημένοι κώδικες οι οποίοι διασφαλίζουν την ατομική «υπευθυνότητα» πρέπει να επινοηθούν εκ νέου, ως ένα «εσωτερικό» ηθικό σύστημα κανονιστικών στερεοτύπων.

Η καντιανή φόρμουλα ενσαρκώνει την κρίσιμη λειτουργική ανάγκη να γεφυρωθεί η άβυσσος που χωρίζει δυνάμει τον ιδιοτελή, αναρχούμενο και ανεύθυνο φιλελεύθερο homo economicus από τον ηθικό, υπεύθυνο φιλελεύθερο πολίτη: στον σύγχρονο κόσμο, όπου όλες οι θεμελιακές βεβαιότητες καταρρέουν από τη μια στιγμή στην άλλη,¹⁰ ο άνθρωπος πρέπει να επινοήσει ένα σύστημα αξιών, στα πλαίσια του οποίου ο καθένας θα καθίσταται ατομικά υπεύθυνος για την τήρησή τους.

Η ιστορική εμπειρία, όμως, έχει δείξει ότι η μεταλλαγή των προτύπων συμπεριφοράς πολύ δύσκολα μπορεί να επιβληθεί εκ των άνω. Μόνον πολύ μακροπρόθεσμα οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις μπορεί να επιφέρουν σταθερές αλλαγές στους κρατούντες κανόνες και τα ηθικά στερεότυπα. Έτσι, για να έλθω στην περίπτωση της Ελλάδας, αν οι πρώιμες θεσμικές μεταρρυθμίσεις εισήγαγαν τυπικά σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνικές δομές, ο πρακτικός Λόγος παραμένει σε μεγάλο βαθμό ριζωμένος σε παραδοσιακές μορφές.¹¹

Ο θεμελιακός ρόλος του νεότερου ελληνικού κράτους¹² —το

10. Το ζήτημα αυτό έχει αναλυθεί με μεγάλη διεισδυτικότητα από τον Edgar Morin, «En guise de conclusion», *Revue Européenne des Sciences Sociales*, 74 (1987), σ. 228-229.

11. Βλ. Κ. Tsoukalas, «Enlightened Concepts in the Dark: Power and Freedom, Politics and Society», *Journal of Modern Greek Studies*, τ. 9, No 1 (Μάιος 1991), σ. 1-23.

12. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981.

οποίο ουδέποτε διαχωρίστηκε πλήρως από την κοινωνία, με τον τρόπο που αυτό έγινε στη Δύση— είχε ως συνέπεια η κατανομή των αξιών να μη μονοπωληθεί από «ορθολογικούς» αγοραίους κανόνες. Ταυτοχρόνως, παλαιές και νεότερες μορφές οικογενειακής και συγγενικής αλληλεγγύης παρέμειναν ισχυρές, τόσο στις μικρές κοινότητες όσο και στο σύνολο της χώρας. Πράγματι, διαμέσου των πελατειακών δικτύων δημιουργήθηκαν νέες μορφές κοινωνικών σχέσεων εμπρόσωπης αμοιβαιότητας στο εσωτερικό ενός ολοκληρωμένου συστήματος, όπου η κατανομή των αξιών εξακολουθούσε να είναι σε μεγάλο βαθμό συνώνυμη με τη δομή της πολιτικής εξουσίας.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι κοινωνικο-οικονομικές στρατηγικές των ατόμων προσέλαβαν κατ' ανάγκη μεικτές μορφές: η μεγιστοποιητική αγοραία ορθολογικότητα του ατόμου συναρθρώθηκε πάγια με ορθολογικές βλέψεις επικεντρωμένες στην απόκτηση προσοδοφόρου επιρροής και εξουσίας μέσα στο πολιτικό σύστημα. Κατά μία έννοια, η νεότερη Ελλάδα προσφέρει το εντυπωσιακό παράδειγμα μιας δομικής συνάρθρωσης μεταξύ πρακτικών θεμελιωμένων στην «πολιτική οικονομία του κέρδους» με πρακτικές εκπορευόμενες από την «πολιτική οικονομία της προσόδου».¹³

Ταυτοχρόνως, η επιβίωση παλαιών μορφών αλληλεγγύης, εμπρόσωπης αμοιβαιότητας και καθήκοντος παρέμειναν πολύ περισσότερο δεσμευτικές από τις συμβατικές υποχρεώσεις. Κατά συνέπεια, η λειτουργική σύγχυση μεταξύ «σφαιρών» ήταν αναπόφευκτο να οδηγήσει σε κανονιστική σύγχυση μεταξύ αφηρημένων ηθικών διακρίσεων. Δεν είναι τυχαίο ότι οι κανονιστικοί κώδικες, οι οποίοι προϋποθέτουν πλήρη διαχωρισμό μεταξύ των σφαιρών της πρακτικής στους κόλπους ενός αυτορρυθμιζόμενου συστήματος, προσέλαβαν μόνον ονοματοθετική ισχύ. Οι κανονιστικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των «οικονομικών», των «πολιτικών» και των «ιδιωτικών» κωδίκων συμπεριφοράς, οι οποίες κρυσταλλώθηκαν στη Δύση, ουδέποτε θεσπίστηκαν με σταθερό και πάγιο τρόπο. Το καθήκον του ατόμου σπάνια θεωρείται ότι α-

13. Βλ. σχετικά τις προσεγγίσεις της αποκαλούμενης Σχολής της Βιρτζίνια ειδικότερα, James Buchanan-R.D. Tollison-G. Tulloch, *Toward a Theory of Rent-Seeking Society*, Colege Station, A. & M. University Press, Τέξας 1980, και Charles K. Rowley (επιμ.), *Democracy and Public Choice, Essays in the Honour of Gordon Tulloch*, Blackwell, Οξφόρδη 1987.

πορρέει από έναν αφηρημένο και εσωτερικευμένο κώδικα ηθικής, ενώ η ευθύνη αποτελεί συνάρτηση όχι τόσο του ελεύθερα εκπεφρασμένου συμβολαικού λόγου όσο των αναπαλλοτριωτων κοινωνικών δεσμών εμπρόσωπης αμοιβαιότητας και αλληλεγγύης. Η σύνδεση και ιεράρχηση μεταξύ αφ' ενός των ευρέως διαδεδομένων, αλλά και ανεπαρκώς ορισμένων, εννοιών «φιλιτιμο» και «μπέσα»¹⁴ και αφ' ετέρου της αστικής ευθύνης και συμβασιακής εντιμότητας είναι σύνθετη, μη προβλέψιμη και σε μεγάλο βαθμό μη πραγματοποιήσιμη στα πλαίσια των ορθολογικών αναλυτικών εννοιακών κατηγοριών.¹⁵ Έτσι, ο πρακτικός Λόγος εξελίχθηκε με πρωτότυπους τρόπους, σε μεγάλο βαθμό απρόβλεπτους από τους εκσυγχρονιστές, δεδομένου ότι ακόμα και θεμελιακές ιδέες δεν εμπεδώθηκαν.

Αν έννοιες όπως κοινωνία των πολιτών, ιδιωτικότητα και αναπαλλοτριωτα δικαιώματα δεν έχουν σχεδόν κανένα νόημα,¹⁶ ιδέες όπως η εντιμότητα, η ευθύνη, η αρετή και η πειθαρχία σχεδόν στερούνται του δεσμευτικού ηθικού αντικρίσματος το οποίο έχουν προσλάβει στη Δύση. Με αυτή την έννοια, παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες για θεσμικό και οικονομικό «εκσυγχρονισμό», η Ελλάδα ουδέποτε έγινε μια καθ' ολοκληρίαν σύγχρονη χώρα. Όπως όλες οι προγραμματισμένες και επείσακτες διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού, οι απόπειρες εκσυγχροनि-

14. John Campbell, *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Clarenton Press, Οξφόρδη 1964· John Peristiany (επιμ.), *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1965 και, ιδιαίτερα, Pierre Bourdieu, «The Sentiment of Honour in a Kabyle Village», στο *ίδιο*.

15. Η κεντρική ιδέα της συμβολικής ανταλλαγής η οποία αποτελεί τη βάση για τις εξωγοραίες εμπρόσωπες αμοιβαίότητες υπερβαίνει τα όρια του δικαιοκτικού-κανονιστικού συστήματος του ορθολογικού φιλελευθερισμού. Και αυτό διότι η ακραία ορθολογικότητα των «ολιστικών» ατομικών στρατηγικών —με την έννοια που δίνει στον όρο ο Marcel Mauss— με τους οποίους επιδιώκεται διαπροσωπική εξουσία και κύρος, διαμέσου του επικαθορισμού για τους άλλους ποικίλων μορφών παντοδύναμων —κι ωστόσο μη επιβεβλημένων— «υποχρεώσεων», βρίσκεται πέρα από τη δικαιοδοσία της αγοραίας ορθολογικότητας. Βλ. Georges Bataille, «L'Histoire de l'érotisme», στο: *Oeuvres Complètes*, τ. VIII, Gallimard, Παρίσι 1976, σ. 39. Βλ. επίσης John Robinson, *Economic Philosophy*, Penguin, 1964, σ. 24.

16. Adamantia Pollis, «The State, the Law and Human Rights in Modern Greece», *Human Rights Quarterly*, τ. 9 (1987), σ. 587-614.

σμού συχνά ακύρωσαν τους ίδιους τους στόχους τους. Αν η εγκαθίδρυση και η βαθμιαία κυριαρχία των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων οδήγησε σε μια βαθμιαία διάρρηξη των παραδοσιακών μορφών κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης και σε μια συναφή αποπροσωποποίηση των σχέσεων, οι κανονιστικές δεσμεύσεις στις συμπεριφορές ήταν πολύ δυσκολότερο να εισαχθούν και να επιβληθούν. Έτσι, ενώ τα παραδοσιακά κοινοτικά δίκτυα εμπρόσωπτης αμοιβαιότητας αναπόφευκτα αποδυναμώθηκαν και οι επιμεριστικές απαιτήσεις διοχτετεύθηκαν σε νέες προσαρμοσμένες μορφές, το ζήτημα των αφηρημένων οικονομικής ισχύος κωδίκων παρέμεινε άλυτο. Η μακρά ιδεολογική διαδικασία η οποία αποτελεί την προϋπόθεση της κανονιστικής κρυστάλλωσης της κοινωνικής ηθικής στη Δύση δεν έλαβε χώρα στην Ελλάδα.

Ακόμα και μετά το 1950, όταν η θεαματική οικονομική ανάπτυξη οδήγησε σε έναν ταχύρυθμο και ανεπίστρεπτο εκσυγχρονισμό των «στιλ» και των προτύπων ζωής, η εσωτερική κοινωνικοπολιτισμική δομή φαίνεται να πρόβαλε «αντίσταση» στις περισσότερες διαδικασίες που θα συνέβαλλαν σε προσαρμογές στο δυτικό πλαίσιο κανονιστικών ρυθμίσεων. Οι λόγοι για τους οποίους υπήρξε αυτή η αντίσταση είναι προφανώς αρκετά σύνθετοι ώστε να συζητηθούν εδώ. Πάντως, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι, από ορισμένες απόψεις τουλάχιστον, οι παραδοσιακές ιδεολογικές δοξασίες τροφοδοτήθηκαν από νέα στοιχεία, τα οποία εκπηγάζουν από την ιδιαίτερη μεταπολεμική πολιτική κατάσταση και τις προεκτάσεις της. Αν γίνει δεκτό ότι η διαδικασία μέσω της οποίας το άτομο συγκροτείται ως υποκειμένο είναι μια διαδικασία οροθετούμενη από τις εικόνες περί εαυτού, σε συνάρτηση με τον κοινωνικό κόσμο, τότε καθίσταται πρόδηλη η σημασία που προσλαμβάνουν οι κρατούσες ιδεολογικές δοξασίες στις οποίες θεμελιώνεται η ενότητα και διαμέσου της οποίας προσδιορίζεται η «κατάσταση πνεύματος» του κοινωνικού-πολιτικού σώματος.

Από αυτή την άποψη, είναι αξιοσημείωτο ότι οι μεταπολεμικές ιδεολογικές κρυσταλλώσεις στην Ελλάδα ήταν αμυντικές, παθητικές και εντελώς αναξιόπιστες. Ο εμφύλιος πόλεμος κυριολεκτικά θρυμμάτισε την εύθραυστη αξιοπιστία των συλλογικών κοινωνικών προταγμάτων, ενώ η ζελατινώδης κοινωνία των πολιτών αποδιαρθρώθηκε ακόμα περισσότερο. Οι άρχουσες ομάδες φά-

νηκαν τελείως ανίκανες να ορίσουν κάτι που να προσέγγιζε ένα συνεκτικό συλλογικό στόχο με αξίες θετικές και προσανατολισμένες στο μέλλον.¹⁷ Οι περισσότεροι διανοούμενοι λειτούργησαν πιο πολύ σαν «υπάλληλοι» με την έννοια που δίνει ο Julien Benda, παρά σαν κριτικοί και έναρθροι θεματοφύλακες συλλογικών κοινωνικών αξιών.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το ελληνικό εθνικό κράτος που ενσάρκωσε τη συλλογικότητα, ήταν μια οντότητα που κάποιος θα την υφίστατο, θα έπαιζε μαζί της, θα την κολάκευε, θα την εκμεταλλευόταν, αν μπορούσε να την απέφευγε, αλλά ουδέποτε θα την αντιμετώπιζε με σοβαρότητα. Η ιδιότητα του πολίτη και η συμμετοχή στα κοινά ή η υπευθυνότητα θεωρούνται κατά γενικό κανόνα μάταιες λέξεις που λειτουργούσαν σαν προπέτασμα καπνού για το σύστημα κυριαρχίας.

Εν τω μεταξύ, οι κρατούσες ιδεολογικές δοξασίες δεν συνέβαλαν καθόλου στο να δοθεί μια ώθηση στις συλλογικές κοινωνικές κρυσταλλώσεις. Ούτε το χονδροειδές κατασκεύασμα του υστερικού αντικομμουνισμού, η λεγόμενη εθνικοφροσύνη που άνθησε μέσα σε σκληρή πολιτική καταπίεση, ούτε οι παιδαριώδεις και τραγελαφικές μορφές εθνοκεντρικής θρησκοληψίας του στρατιωτικού καθεστώτος των συνταγματαρχών θα μπορούσαν να πείσουν την πλειονότητα των Ελλήνων για την κανονιστική πρωτοκαθεδρία της έννοιας του πολίτη, ως δικαιώματος, αξίας ή δέσμευσης. Ακόμα και μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, η πάνδημη λαϊκίστικη χροιά του πολιτικού λόγου δεν συνέβαλε καθόλου στο να διευκολυνθεί η κρυστάλλωση ενός οικουμενικού πολιτικού πνεύματος. Ανεξάρτητα από το εάν και με ποιο τρόπο αυτό θα μπορούσε να αντιστοιχεί, ή ακόμα και να «υπηρετεί», την κυρίαρχη δομή εξουσίας, παραμένει γεγονός ότι οι Έλληνες εξακολουθούν να γεννιούνται και να κοινωνικοποιούνται με τα στερεότυπα ενός άναρχου ατομικισμού, όπου η ελευθερία θεωρείται συνώνυμη της πλήρους ανευθυνότητας έναντι του συνόλου του νόμου και των άλλων.¹⁸ Κατά μία έννοια,

17. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Η ιδεολογική επίδραση του Εμφυλίου Πολέμου» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 561-594.

18. Βλ. Θάνος Λίποβατς, «Θέσεις για την πολιτική ψυχολογία των Ελλήνων. Προοπτικές για το 2000», στο: *Προβλήματα πολιτικής ψυχολογίας*, Εξάντας, Αθήνα 1991, σ. 238-265· βλ. επίσης Κύρκος Δοξιάδης, «Η ιδεολογία

πρόκειται για έναν ατομικισμό που λειτουργεί και αντιδρά απέναντι σε δυνάμεις οι οποίες εξακολουθούν να ασκούνται «επί» του κοινωνικού σώματος και όχι «εντός» του.¹⁹

Υπ' αυτές τις συνθήκες, οι σχέσεις των Ελλήνων προς το κοινωνικό περιβάλλον τείνουν να προσλάβουν φανταστικές μορφές, όπου η ανασφαλής ναρκισσιστική επιθυμία, μη αποθαρρυνόμενη από το Λόγο, το Νόμο ή τη «συνείδηση», οδηγεί στην ανευθυνότητα, την επιθετικότητα, τον αυταρχισμό και την ανομία. Ο «λαός» συνίσταται σε μια μάζα, στην οποία το κάθε άτομο προσπαθεί αδιακρίτως να προωθήσει τα συμφέροντά του, να υλοποιήσει τις επιθυμίες του, να προασπίσει το έχειν του και να επιδιώξει τα συγκριτικά του πλεονεκτήματα. Ο Νόμος και οι Κανόνες δεν θεωρούνται ως αφηρημένη υλοποίηση της ελευθερίας και της ισότητας του πολίτη, αλλά ως επιπρόσθετες, συγκεκριμένες, αντικειμενικές και υλικές «δυσκολίες» τις οποίες ο καθένας είναι υποχρεωμένος να αντιμετωπίσει και, αν είναι δυνατόν, να περιγράψει και να υπερβεί με όλα τα διαθέσιμα μέσα. Μέσα σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο, η παρανομία, η φοροδιαφυγή, οι υπόγειες δραστηριότητες, η κάθε είδους ανεύθυνη συμπεριφορά οροθετεί τις γενικές σταθερές του πρακτικού Λόγου. Σύμφωνα με τα κριτήρια της ορθολογικής φιλελεύθερης αντίληψης η ελληνική κοινωνία εμφανίζεται, ίσως όχι ά-νομη, οπωσδήποτε όμως χωρίς κανόνες. Το κοινωνικό σύνολο αποτελεί μια δύναμη πηγή άντλησης προσωπικού οφέλους, έναν αποδέκτη κάθε είδους αξιώσεων, αιτημάτων ή διεκδικήσεων, ουδέποτε την ενσάρκωση ή το θεματοφύλακα κανόνων που πρέπει να γίνονται σεβαστοί και να υπακούονται. Σαν τη γάτα του Chesire, ο Έλληνας ξεπροβάλλει μ' ένα στόμα αρκετά μεγάλο για να γελάει, να μιλάει ή να γκρινιάζει, αλλά πριν καλά καλά προβάλουν τ' αυτιά του σκέφτεται πως έχουν ήδη φανεί πολλά από αυτόν.

Αυτό επίσης βοηθά στο να ερμηνευθούν οι ιδιότυπες μορφές με τις οποίες υποστασιώνεται η «ελληνικότητα» από τους απανταχού ζηλωτές του πολιτισμικού εθνικισμού.²⁰ Η ανάγκη να ο-

στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Θεωρία και Κοινωνία* (προσεχές τεύχος).

19. Βλ. M. Foucault, «Les jeux du pouvoir», στο *Magazine Litteraire*, τχ. 101, Ιούνιος 1975.

20. Βλ. K. Tsoukalas, «Greek National Identity in an integrated Europe and a Changing World Order», στο Harry Psomiadis-Stavros Thomadakis (επιμ.), *Greek and the New Europe*, Pella, N. Υόρκη (υπό έκδοση).

ριστεί και να τεκμηριωθεί μια ιστορική συνέχεια οδηγεί στην εννοιοποίηση της Ελλάδας ως αυτού που ο Γιώργος Σεφέρης ονόμασε «συνεχή διαδικασία»,²¹ η οποία εκλαμβάνεται κυρίως σαν μια υπεριστορική αναπαραγωγή πνευματικών δοξασιών. Πράγματι, οι περισσότεροι λόγοι περί έθνους κατατείνουν στην εκφορά γενικόλογων αποφάνσεων περί της ιδιαίτερης «εθνικής προσωπικότητας», από την οποία υποτίθεται ότι αυτοί οι ίδιοι εκπορεύονται.²² Και κατά τρόπο αναπόδραστο, οι λόγοι αυτοί θα τείνουν να κατοπτρίζονται στις αναζητήσεις των ατόμων για έναρθρες αυτο-εικόνες. Οι ιδιαίτερες συνθήκες υπό τις οποίες συγκροτήθηκαν οι νεοελληνικοί λόγοι περί έθνους αποτελούν, σε μεγάλο βαθμό, την αιτία των ιδιότυπων εθνικών χαρακτηριστικών που ανακαλύφθηκαν και εξιδανικεύθηκαν από τις αρχές του 19ου αιώνα. Πράγματι, οι εθνικές αυτοαπεικονίσεις υποτίθεται ότι αντανακλούν όχι κανόνες ή αξίες, αλλά στάσεις, στερεότυπα και αισθήσεις που βγαίνουν μέσα από το αιώνιο τοπίο, το αιθέριο φως και εκείνη την ανάκουστη μουσική που πλανιέται στον αέρα.

Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι αυτό που επικροτείται δεν είναι οι παραγωγικές εγχειρηματικές ή συλλογικά ορθολογικές πτυχές της ελληνικής κοινωνίας αλλά οι ανεπανάληπτες και μετα-ορθολογικές «πνευματικές», ψυχικές και αισθαντικές ικανότητες των ατόμων. Οι Έλληνες θεωρούν ότι είναι αυθεντικά «Έλληνες» όταν τραγουδούν, χορεύουν, ονειρεύονται, γελάνε, αισθάνονται, προσφέρουν, ερωτεύονται ή πολεμούν, ενδεχομένως και όταν είναι έξυπνοι, επιτυχημένοι ή πανούργοι εις βάρος των άλλων ή του συνόλου, αλλά ουδέποτε όταν επιδιώκουν, υλοποιούν ή πειθαρχούν σε συλλογικούς ή κοινωνικούς ορθολογικούς σκοπούς. Μπορεί να φέρονται σαν ήρωες ή σαν αχρείοι —ή και τα δύο— αλλά όχι σαν πολίτες με νηφάλια και σταθμισμένη συμπεριφορά. Η ουσία της ελληνικότητας γίνεται αντιληπτή σαν μια εκλεκτική και πρωτότυπη σύνθεση ελευθεριακών και αναρχούμενων ατομικών ικανοτήτων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι δυτικού τύπου κανόνες συμπεριφοράς και αυτο-εικόνες τείνουν να υποβιβαστούν συμβολικά σε ένα επουσιώδες επίπεδο. Το καλβινιστικό

21. Βλ. Έντμουντ Κήλυ, *Μια συνομιλία με το Γιώργο Σεφέρη*, Άγρα, Αθήνα 1982, σ. 22.

22. Βλ. Georges Devereux, «Ethnic Identity: its Logical Foundations and its Dysfunctions», στο George de Vos, Lola Romanucci-Ross (επιμ.), *Ethnic Identity, Cultural Continuities and Change*, University of Chicago Press, 1982, σ. 42.

εργασιακό ήθος, η απρόσωπη αγοραία εντιμότητα, η προσωπική αξιοπιστία, η συμμόρφωση προς συλλογικούς κανόνες αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας, ή η προσήλωση στην ιδέα του πολίτη, ουδέποτε κανοναρχήθηκαν ως αξίες καθ'αυτό σεβαστές. Και αντιστρόφως, αφού τόσο οι θεσμοί όσο και οι αξίες ελάχιστα συνιστούν αντικείμενα αφηρημένου ενδιαφέροντος για το άτομο, ουδείς φαίνεται να επενδύει συγκεκριμένα σε αυτά. Κατά συνέπεια, ουδείς εμπιστεύεται ή δέχεται ως αληθινό τον εκπεφρασμένο λόγο των άλλων, εκτός και αν εμπρόσωπες μορφές αμοιβαίων δεσμών μπορούν να αποτελέσουν εγγύηση για την αξιοπιστία μιας συμπεριφοράς. Ο λόγος αντιμετωπίζεται όπως οποιαδήποτε άλλη κοινωνική πρακτική, χωρίς καμιά ιδιαίτερη συμβολική βαρύτητα. Οι αντιφάσεις δεν θεωρούνται επίφοβες και η λογική, η επιχειρηματολογία και η συλλογιστική συνάφεια είναι απλώς εργαλεία προς χρήση και όχι αρχές άξιες σεβασμού. Έτσι, η συμμόρφωση προς έναν κανόνα, όταν πρακτικά δεν υπάρχει αντίστοιχη υποχρέωση, παραμένει κάτι σχεδόν ανεξήγητο. Επομένως, δεν προκαλεί έκπληξη το ότι η υπακοή και η εμπιστοσύνη συχνά έγιναν αντικείμενα χλευασμού, ενώ υπογραμμίστηκε με έμφαση η δυτική τους καταγωγή ως επιχείρημα εναντίον τους.

Οι «κουτόφραγκοι» εξακολουθούν να αντιμετωπίζονται έτσι ως άτομα, παρά το ότι οι τεχνολογικές και οργανωτικές ικανότητές τους σε συλλογικό επίπεδο αποτελούν σαφέστατα αντικείμενο άμιλλας. Οι κανονιστικοί περιορισμοί που θέτουν φραγμό τόσο στα ένστικτα όσο και στις εγωιστικές ορθολογικότητες θεωρούνται συνώνυμοι με ένα «έλλειμμα» ελευθερίας και, πιθανώς, έναν ανεπαρκή ατομικό ναρκισσισμό. Εδώ ίσως βρίσκεται ο βαθύτερος ψυχολογικός παράγων που λειτουργεί αποτρεπτικά για έναν ολοκληρωμένο εκσυγχρονισμό. Η κανονιστική ταύτιση του ηθικού ενδοιασμού με την ανοησία δίνει το μέτρο του κενού αξιών που επικρατεί σε μια κοινωνία, η οποία εξακολουθεί να λειτουργεί στη βάση του ανεξέλεγκτου free ridership.

Υπ' αυτές τις συνθήκες, η συλλογική οντότητα που είναι η Ελλάδα εμφανίζεται να λειτουργεί ολοένα και περισσότερο με τους όρους ενός μπενθιανού «επίπλαστου σώματος», όπου ούτε το επίπλαστο ούτε το σώμα αντιμετωπίζεται με σοβαρότητα. Ο Toennies, ο Durkheim και ο Sir Menry Maine προφανώς ξεγελάστηκαν. Ενώ η χώρα επ' ουδενί λόγω είναι πλέον «Gemeinschaft» (κοινότητα), δεν φαίνεται και να μετεξελίσσεται σε πλήρη

«Gesellschaft» (κοινωνία). Οι διαλυμένες μορφές των νομοκατεστημένων «τάξεων» δεν υποκαταστάθηκαν από μορφές συνεκτικών συμβολοαικικών σχέσεων και οι αποδυναμωμένοι δεσμοί «μηχανικής αλληλεγγύης» δεν μετεξελίχθηκαν σε σχέσεις «οργανικής αλληλεγγύης». Η συλλογική Ελλάδα μοιάζει ακόμα να αιωρείται, πάντα «κάπου μεσοστρατίς» ιδεών, λειτουργιών και «σταδίων» ανάπτυξης.

Προφανώς, αυτές οι γενικές επισημάνσεις είναι χρήσιμες μόνο στο βαθμό που μπορεί να αντιστοιχούν σε περισσότερο απτές ιδιαιτερότητες στην ανάπτυξη της κοινωνικής δομής. Πράγματι, μολονότι δεν είναι δυνατό να τεθεί ως αυτονόητη ουδεμία άμεση συνάρτηση μεταξύ των κρατούντων κανόνων συμπεριφοράς και των κοινωνικών δομών, είναι πιθανό η «αντίσταση» σε επείσαστες συλλογικές αξίες να αντανakλάται σε μια συναφή «αντίσταση» έναντι της προεξοφλούμενης ανάπτυξης των δομών.²³ Μια διερεύνηση της πιθανής ομολογίας μεταξύ αυτών των διαδικασιών θα μπορούσε, ίσως, να συμβάλει, π.χ., στο να αποσαφηνιστεί περισσότερο το πρόβλημα των άτυπων μορφών εργασίας. Πόσο μάλλον που αυτή η «μη-τυπικότητα» αποκτά ολοένα και περισσότερο κεντρική κοινωνική σημασία.

Πράγματι, ορισμένες από τις πλέον ξεχωριστές πτυχές της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας υποδηλώνουν μια αξιοσημείωτη «κοινωνική αντίσταση» σε τυπικές μορφές που προσλαμβάνει ο καταμερισμός εργασίας στη σύγχρονη εποχή. Μολονότι η στατιστική τεκμηρίωση είναι ανεπαρκής και μη αξιόπιστη, και παρά τα

23. Επιλέγω συνειδητά τον όρο «αντίσταση», τον οποίο χρησιμοποιεί συχνά ο Νίκος Σβορώνος, προκειμένου να περιγράψω ένα μόνιμο γνώρισμα της νεοελληνικής ιστορίας (βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Πρόλογος στη δεύτερη έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα σ. 12-13). Πέραν αυτού, όμως, θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον να διερευνηθεί κανείς την έκταση κατά την οποία η νεοελληνική κουλτούρα μπορεί να έχει ευνοήσει ποικίλες μορφές «αντίστασης» απέναντι σε διάφορους μηχανισμούς επιτήρησης και πειθαρχίας, ή, με όρους του Michel Foucault, απέναντι στη «μετα-εξουσία», η οποία δομείται με επίκεντρο ορισμένες λειτουργίες απαγόρευσης (βλ. Michel Foucault, «Truth and Power», στο: *Power and Knowledge. Selected Interviews and Other Writings*, Harvester Press, Μπράιτον 1981, σ. 22. Κατά μίαν έννοια η αντίσταση απέναντι σε αυτήν τη «μετα-εξουσία» μπορεί να θεωρηθεί συνώνυμη με την περιορισμένη εσωτερικήυση των κανόνων πειθαρχίας, οι οποίοι εκπηγάζουν από τις έννοιες του πολίτη και της κοινωνίας των πολιτών.

τεράστια μεθοδολογικά προβλήματα που παρουσιάζονται σε οποιοδήποτε εγχείρημα παράθεσης στοιχείων από διαφορετικές χώρες, η αποκωδικοποίηση των ιδιαιτεροτήτων της κοινωνικής δομής σε εθνική κλίμακα αποκτά νόημα μόνο μέσα από την απόπειρα συγκρίσεων των δεδομένων τα οποία αντλούνται από διεθνείς στατιστικές πηγές. Αν υποθεθεί ότι ο «εκσυγχρονισμός» αποτελεί συνακόλουθο κοινών συνολικών προτύπων κοινωνικής ανάπτυξης, ορισμένες από τις βασικές τάσεις στον καταμερισμό της εργασίας δείχνουν να επαναλαμβάνονται στις περισσότερο ανεπτυγμένες κοινωνίες.

Από αυτή την άποψη, η Ελλάδα φαίνεται ότι παρουσιάζει μια σειρά σαφώς ξεχωριστών χαρακτηριστικών σε πολλές και κρίσιμες πτυχές της κοινωνικής της οργάνωσης. Θα αναφερθώ με συντομία σε ορισμένα από αυτά, όπως παρουσιάζονται στις αρχές και στα μέσα της δεκαετίας του '80. Για λόγους που θα φανούν στη συνέχεια, υποστηρίζω ότι, μέχρι πολύ πρόσφατα, οι δομικές «δυσαρμονίες» της χώρας δεν οδήγησαν σε άμεσες και απτές κοινωνικο-οικονομικές δυσλειτουργίες. Πράγματι, το φαινόμενο που περιγράφουμε ως «μεγέθυνση χωρίς ανάπτυξη» υπήρξε το «privilegium odiosum» της νεότερης ελληνικής κοινωνίας για αρκετές δεκαετίες, αφού μια συλλογικά μη παραγωγική και σταθερά «παραδοσιακή» κοινωνική δομή μπόρεσε να αναπαρχθεί χωρίς σοβαρές επιπτώσεις για τα πλέον απτά οφέλη της σύγχρονης εποχής, δηλαδή τα προσωπικά εισοδήματα.²⁴

24. Δεν είναι εδώ η κατάλληλη περίπτωση για να διατυπωθούν ερμηνείες σχετικά με την αξιοσημείωτη συνολική επίδοση της ελληνικής οικονομίας κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70. Οι αντικειμενικές συνθήκες γι' αυτή τη «θεαματική» ανάπτυξη θα πρέπει να εντοπιστούν στον μηδενικό ρυθμό αύξησης του πληθυσμού και στη μαζική μετανάστευση του '50 και του '60. Όμως, λόγω αυτών των παραμέτρων, η χώρα θα είχε ίσως να επιδείξει πολλά τριτοκοσμικά γνωρίσματα. Πάντως, μολονότι η εξασθένηση της πληθυσμιακής πίεσης λειτούργησε σε μεγάλο βαθμό σαν μια μεσοπρόθεσμη χρονική μετάθεση πολλών κοινωνικών προβλημάτων και συγκρούσεων, άλλες παράμετροι συνέβαλαν στην πραγματοποίηση του ελληνικού οικονομικού «θαύματος».

Θα περιοριστώ στο να επισημάνω την προϊούσα οικονομική και κοινωνική σημασία των μεταναστευτικών, των ναυτιλιακών και των τουριστικών εμβασμάτων. Πράγματι, δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί ότι τα σταθερά σημαντικότερα και ανταγωνιστικότερα επιτεύγματα της ελληνικής βιομηχανίας εξασφαλίστηκαν από τις ναυτιλιακές υπηρεσίες, το εργατικό δυ-

Αν μη τι άλλο, ισχύει ακριβώς το αντίθετο. Μεταξύ 1961 και 1977 η κατά κεφαλήν ιδιωτική κατανάλωση παρουσίασε πραγματική αύξηση 142%, ποσοστό σημαντικά υψηλότερο του αντίστοιχου όλων των άλλων χωρών του ΟΟΣΑ, με μόνη εξαίρεση την Ιαπωνία (Πίνακας 1).²⁵ Δεδομένου ότι τα επίσημα αυτά στοιχεία αναμφίβολα υποεκτιμούν την πραγματική αύξηση του εισοδήματος,²⁶ καθίσταται προφανές ότι, από την άποψη των απόλυτων και των σχετικών ρυθμών βελτίωσης των υλικών ανέσεων και της κατανάλωσης της πλειονότητας των Ελλήνων, ο τόπος παρουσιάζει την όψη μιας μυθικής, κι ωστόσο πραγματικής, χώρας των θαυμάτων. Σε λιγότερο από μία γενιά, προς μεγάλη έκπληξη τόσο των τεchnοκρατών όσο και των «Κασσανδρών», η φτωχή Ελλάδα μεταμορφώθηκε γρήγορα σε μια σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία. Παράλληλα, όμως, η δομή του καταμερισμού της εργασίας

ναμικό και το καλό κλίμα. Επί τριάντα χρόνια, ζεστό χρήμα εισέρεε συνεχώς στη χώρα φθάνοντας στις περισσότερες κυψέλες του κοινωνικού της ιστού. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι κοινωνικές ανισότητες έγιναν πιο δυσδιάκριτες, και αμέτρητοι μικροεπιχειρηματίες και προσοδούχοι βοήθησαν να δυναμώσει η φαντασίωση της ατομικής επιτυχίας. Η πληθώρα των μικρών «αυτοδημούργητων» ανθρώπων θεωρήθηκε πάνδημο σύμβολο ενός γνήσια περιούσιου έθνους.

25. Η αύξηση της κατανάλωσης είναι προφανώς εντυπωσιακή. Δεν είναι τυχαίο ότι, τουλάχιστον το 1977, η ιδιωτική κατανάλωση στην Ελλάδα αντιπροσωπεύει το υψηλότερο ποσοστό του ΑΕΠ από όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ, βλ. OECD *Historical Statistics 1960-1982*, Παρίσι 1984, σ. 82.

26. Αυτό μπορεί να συναχθεί από την τεράστια σημασία που απέκτησε η αφανής οικονομία, ιδιαίτερα μετά το 1960. Μολονότι οι εκτιμήσεις που υπολογίζουν την αφανή οικονομία στο 30%, 40% ή ακόμα και στο 50% του πραγματικού εθνικού εισοδήματος προφανώς δεν είναι δυνατόν να τεκμηριωθούν πλήρως δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, σε σχετικούς όρους, όλοι οι υπολογισμοί που αφορούν την πραγματική αγοραστική δύναμη είναι πολύ κάτω από την πραγματικότητα —γι' αυτό και η πραγματική «διαφορά» μεταξύ της Ελλάδας και άλλων ανεπτυγμένων χωρών στον τομέα αυτό εμφανίζεται μονίμως υπερεκτιμημένη. Ένα μόνο παράδειγμα είναι αρκετό για να φανεί η απόκλιση μεταξύ των επίσημων και των πραγματικών ιδιωτικών εισοδημάτων. Από τα μέσα της δεκαετίας του '80, πάνω από το 50% των νοικοκυριών της Αθήνας έχουν στην ιδιοκτησία τους ένα αυτοκίνητο, η τιμή του οποίου ανέρχεται στο εξαπλάσιο του επίσημου μέσου ετήσιου εισοδήματος του νοικοκυριού, βλ. λεπτομερέστερα Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.

παρέμεινε, από πολλές απόψεις, ριζωμένη σε παραδοσιακές, προσύγχρονες μορφές. Έτσι:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Αύξηση της κατά κεφαλήν ιδιωτικής κατανάλωσης, 1961-1977
(σε σταθερές τιμές του 1975)*

Ελλάδα	142%	Βέλγιο	81%	Ελβετία	50%
Πορτογαλία	124%	Γερμανία	79%	Σουηδία	40%
Ισπανία	114%	Φιλανδία	73%	Μ. Βρετανία	34%
Γαλλία	98%	Τουρκία	66%	Ιαπωνία	184%
Ολλανδία	96%	Ιρλανδία	64%	Καναδάς	83%
Ιταλία	89%	Νορβηγία	64%	ΗΠΑ	65%
Αυστρία	87%	Δανία	57%		

Πηγή: Υπουργείο Συντονισμού, Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδας, 1970-1979, αρ. 26, Αθήνα 1981 (δακτ.), σ. 113.

Α. Το επίσημο ποσοστό ενεργού οικονομικής δραστηριότητας κυμάνθηκε σταθερά σε ολοένα και περισσότερο χαμηλά επίπεδα, αν συγκριθεί με το αντίστοιχο των ευρωπαϊκών χωρών. Το 1981, λιγότερο από το 50% ατόμων ηλικίας άνω των 15 ετών και λιγότερο από το 70% των ανδρών καταγράφηκαν ως οικονομικά ενεργός πληθυσμός (Πίνακας 2). Δεδομένου ότι αυτό σίγουρα δεν οφείλεται σε πρόωμη συνταξιοδότηση, ή σε σημαντικά διαφορετικά ποσοστά θνησιμότητας σε σύγκριση με τις άλλες χώρες, είναι προφανές ότι ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού «επιβιώνει» χωρίς επίσημα καταγεγραμμένη οικονομική δραστηριότητα, ιδιαίτερα στις νεότερες ηλικιακές ομάδες. Η διαφορά με τις άλλες χώρες μοιάζει να είναι τεράστια. Το 1983, στην περιοχή της Αθήνας, λιγότερο από το ένα τρίτο των νέων ανδρών ηλικίας 15 έως 24 ετών καταγράφηκαν ως οικονομικά ενεργός πληθυσμός, ενώ τα ανάλογα ποσοστά για τις ΗΠΑ, τον Καναδά και τη Μ. Βρετανία είναι 74%, 72% και 73% αντίστοιχα.²⁷

Η πληθώρα των ατόμων που είναι μη ενεργά ενώ βρίσκονται

27. Στοιχεία για την Αθήνα από: Π. Πανταζίδης-Κ. Κασιμάτη, *Μέγεθος και σύνθεση του πληθυσμού της πρωτεύουσας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1984. Στοιχεία για άλλες χώρες από: OECD, *Labour Force Statistics*, ό.π.

σε οικονομικά ενεργό ηλικία θέτει σαφώς μια σειρά ζητήματα, ανεξάρτητα από το αν αυτά τα άτομα όντως επιβιώνουν ως «πράγματι» μη ενεργός πληθυσμός, ή αποκρύπτουν την οικονομικά ενεργό θέση τους. Αν η πρώτη περίπτωση υποδηλώνει εκτεταμένες ανεπίσημες μεταβιβάσεις πόρων σε οικογενειακή κλίμακα, η δεύτερη συνεπάγεται ότι ένας αυξανόμενος αριθμός ατόμων επιδίδεται σε απόλυτα αφανείς κερδοφόρες δραστηριότητες πρόκειται, δηλαδή, για φαινόμενα που αντιστρατεύονται τη «φυσιολογική» λειτουργία της αγοράς εργασίας σε εθνική κλίμακα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Ποσοστό οικονομικά ενεργού πληθυσμού, 1981
(πληθυσμός ηλικίας 15 ετών και άνω)*

	Σύνολο	Άνδρες
Ελλάδα	48(46)*	68(69)*
Ολλανδία	58	78
Ισπανία	60	86
Ιταλία	60	81
Ιαπωνία	72	89
Φιλανδία	73	77
Καναδάς	73	77
Μ. Βρετανία	74	89
Τουρκία	64	82
Γερμανία	65	81
Γαλλία	69	82
Πορτογαλία	71	89
ΗΠΑ	75	87
Νορβηγία	78	89
Σουηδία	83	85

Πηγή: Labour Force Statistics, 1970-1981, Παρίσι 1983. Στοιχεία για την Ελλάδα: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίδα, Αθήνα 1983.

Β. Ακόμα περισσότερο αξιοσημείωτη είναι η εμφανής «αντίσταση» του ελληνικού πληθυσμού σε κάθε μορφή μόνιμης εξαρτημένης εργασίας. Ακόμα και χωρίς να υπολογιστούν οι αγρότες — στους οποίους κατά παράδοση επικρατεί η ανεξάρτητη μικροϊδιοκτησία —, η ανεξάρτητη εργασία, παρά την ταχύρρυθμη αστικοποίηση και οικονομική ανάπτυξη, αντιπροσωπεύει σταθερά περισσότερο από το ένα τρίτο του οικονομικά ενεργού πληθυ-

σμού —μοναδικό γνώρισμα μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ (Πίνακας 3). Παρά την ταχεία αστικοποίηση και τις δομικές αλλαγές στην οικονομία, η Ελλάδα σαφώς δεν μετεξελίχθηκε σε κυρίαρχα μισθωτοποιημένη κοινωνία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ποσοστά μισθωτών και υπαλλήλων στον μη αγροτικό ενεργό πληθυσμό

Χώρες	1960	1970	1980
Ελλάδα	63,1	67,9	65,7
Ιταλία	74,0	75,0	77,0
Ισπανία	76,0	78,0	79,0
Τουρκία	62,0	79,0	—
Ιαπωνία	68,0	77,0	78,0
Πορτογαλία	83,0	86,0	85,0
Βέλγιο	82,0	87,0	86,0
Αυστραλία	—	90,0	88,0
Γαλλία	81,0	87,0	89,0
Ιρλανδία	87,0	89,0	89,0
Λουξεμβούργο	82,0	88,0	90,0
Δανία	—	86,0	90,0
Αυστρία	—	87,0	91,0
Γερμανία	86,0	89,0	91,0
Ολλανδία	83,0	87,0	91,0
ΗΠΑ	—	92,0	92,0
Καναδάς	89,0	93,0	93,0
Μ. Βρετανία	93,0	93,0	93,0
Σουηδία	90,0	93,0	95,0

Πηγή: ΕΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες*· OECD, *Historical Statistics*, 1970, 1977, 1983.

Το ίδιο φαινόμενο αντανακλάται στο γεγονός ότι τα ημερομίσθια και οι μισθοί αντιπροσωπεύουν λιγότερο από το 40% του ΑΕΠ, ποσοστό που είναι σαφώς το μικρότερο μεταξύ των χωρών των ΟΟΣΑ (Πίνακας 4). Δεν προξενεί απορία το ότι, σε μια έκθεση του ΟΗΕ —στην οποία μετρήθηκαν, μεταξύ άλλων, μια σειρά «παρεκκλίσεις» ανάμεσα στα καταγεγραμμένα και στα «αναμενόμενα» ποσοστά της εξαρτημένης εργασίας—, παρά τις σοβαρές μεθοδολογικές αδυναμίες στην υιοθετούμενη στατιστική προσέγγιση, η Ελλάδα κατατάσσεται ως η εμφανέστερα «παρεκκλίνουσα περίπτωση», όχι μόνο μεταξύ του συνόλου των ευρωπαϊκών χωρών, αλλά και μεταξύ όλων εκείνων που αναφέρονται στην εν

λόγω έκθεση.²⁸ Παρεκκλίνουσα όχι μόνον ως προς το ότι το ποσοστό της ανεξάρτητης εργασίας είναι μεγάλο, αλλά, ακόμα περισσότερο, ως προς την έκταση κατά την οποία παρουσιάζεται μια «αντίσταση» σε μια σχεδόν παγκόσμια τάση δραστικού περιορισμού ή και οιονεί εξάλειψης των μορφών ανεξάρτητης εργα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

*Ημερομίσθια και μισθοί ως ποσοστό του ΑΕΠ
(σε τρέχουσες τιμές)*

Χώρες	1977	1982
Ελλάδα	36,0	39,0
Ιρλανδία	—	46,0
Νορβηγία	58,0	51,0
Ισπανία	57,0	52,0
Γερμανία	56,0	56,0
Γαλλία	55,0	56,0
Ιταλία	57,0	56,0
Ολλανδία	58,0	56,0
Πορτογαλία	58,0	54,0
Αυστρία	54,0	54,0
Δανία	56,0	55,0
Φιλανδία	56,0	56,0
Ιαπωνία	54,0	56,0
Μ. Βρετανία	61,0	57,0
ΗΠΑ	62,0	61,0
Σουηδία	70,0	62,0
Ελβετία	60,0	63,0

Πηγές: OECD, *Historical Statistics*, Παρίσι 1984· *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδας*, 1981.

σίας. Και είναι προφανές το πόσο αυτή η τάση έρχεται σε αντίθεση με τις τυπικές μορφές αναπτυξιακού «εκσυγχρονισμού». Η επιβίωση οικονομικών δραστηριοτήτων οργανωμένων σε μικρή κλίμακα αντιστρατεύεται προφανώς και την αριστοποίηση των μορφών οργάνωσης και τη μεγιστοποίηση της παραγωγής.

28. Donald Mc Granahan-Eduardo Pizarro-Claude Richard, *Measurement and Analysis of Socio-economic Development. An Enquiry in to International Indications of Development and Quantitative Interralsations of Social and Economic Components of Development*, United Nations Research Institute for Social Development, Γενεύη 1985, σ. 421.

Πάντως ακόμα περισσότερη σημασία έχει ίσως η διατήρηση των νοοτροπιών οι οποίες αποτελούν την αφετηρία των επιλογών για ανεξάρτητη εργασία. Πράγματι, οι αξίες της πειθαρχίας, του συντονισμού και της συλλογικότητας εσωτερικεύονται τυπικά στα πλαίσια ευρύτερων συσσωματώσεων, στις οποίες απαιτείται αυστηρή αποδοχή των κανόνων οργάνωσης και λειτουργίας. Οι ανεξάρτητες και οργανωμένες στη μικρή κλίμακα μορφές εργασίας, βασισμένες στη μυστική και εγωκεντρική πρωτοβουλία και στην καχυποψία, μπορούν να δημιουργήσουν και να αναπαράγουν τις πλέον απεριόριστες και μη ελέγξιμες μορφές ατομικιστικής συμπεριφοράς σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο.

Γ. Πάντως, αν οι ανεξάρτητες επαγγελματικές δραστηριότητες εξακολουθούν σε μεγάλο βαθμό να υπεραντιπροσωπεύονται σε σύγκριση με τις εξαρτημένες μορφές εργασίας, μία τουλάχιστον μορφή της εξαρτημένης εργασίας διευρύνεται συνεχώς: η δημόσια απασχόληση, εποφθαλμιούμενη από τη μέγιστη πλειονότητα του πληθυσμού, κυριολεκτικά κυριαρχεί στην αγορά εργασίας. Μολονότι τα σχετικά στατιστικά στοιχεία δεν είναι αξιόπιστα, τα άτομα που απασχολούνταν στον ευρύτερο δημόσιο τομέα κατά τις αρχές της δεκαετίας του '80 θα μπορούσαν να υπολογιστούν στο 35% τουλάχιστον του συνολικού αριθμού των μισθωτών, ένα ποσοστό που αυξανόταν σταθερά μέχρι πολύ πρόσφατα.²⁹ Αξίζει πάντως να αναφερθεί ότι αυτή η εντυπωσιακή μεγέθυνση των κρατικών μηχανισμών δεν οφείλεται κυρίως —όπως συμβαίνει αλλού— σε μια επέκταση των λειτουργιών του κράτους, αλλά

29. Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία, ο συνολικός αριθμός δημοσίων υπαλλήλων —χωρίς να περιλαμβάνονται πολλά άτομα που εργάζονται σε δημόσιες επιχειρήσεις και οργανισμούς— αυξήθηκε κατά 21% μεταξύ 1981 και 1989. Ο αριθμός δημοσίων υπαλλήλων που δίνεται για το 1989 είναι 659.885 άτομα βλ. Υπουργείο Προεδρίας της Κυβερνήσεως, *Δελτίο Στατιστικών Στοιχείων Προσωπικού Δημοσίων Υπηρεσιών*. Δεδομένου ότι το 1988 οι ημερομίσθιοι και οι μισθωτοί εκτός αγροτικού τομέα μόλις υπερβαίνουν τους 1.800.000, οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι περισσότεροι από το 36% της εξαρτημένης εργασίας. Και αυτός είναι σίγουρα ένας ελάχιστος αριθμός, δεδομένου του μεγάλου αλλά μη επιβεβαιώσιμου αριθμού ατόμων που απασχολούνται σε ιδιωτικές επιχειρήσεις ελεγχόμενες από το κράτος. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι, σήμερα, οι απασχολούμενοι στον ευρύτερο δημόσιο τομέα αντιπροσωπεύουν το 40-50% περίπου του δυναμικού που απασχολείται με εξαρτημένη σχέση εργασίας στον μη αγροτικό τομέα.

στην υπερπλήθυνση του προσωπικού των ήδη διογκωμένων και μη παραγωγικών διοικητικών υπηρεσιών. Η οργανωτική ανορθολογικότητα ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο από το συνδυασμό της παρκινσονικής λογικής με τις επιταγές της πελατειακής λογικής, οι οποίες αποτελούν και τη βάση των επιλογών στον τομέα της κρατικής διοίκησης.

Αυτό εξηγεί τον εντυπωσιακό πολλαπλασιασμό των μεσαίων και ανώτερων βαθμίδων της υπαλληλικής ιεραρχίας, που είχε ως αποτέλεσμα την υπεροχή των πτυχιούχων του δημόσιου τομέα στο σύνολο των τυπικά μορφωμένων ομάδων του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Ανάλογα με τον κλάδο, περίπου το 70% με 90% του συνόλου των οικονομικά ενεργών πτυχιούχων ανωτάτων σχολών ήταν δημόσιοι υπάλληλοι.³⁰ Είναι γεγονός ότι η απορρόφηση στη δημόσια υπηρεσία ήταν και εξακολουθεί να είναι το σημαντικότερο μέσον για την ανιούσα κοινωνική κινητικότητα. Για τη μέγιστη πλειονότητα των ελληνικών οικογενειών, ιδιαίτερα στον αγροτικό χώρο, η επιτυχία στην εκπαίδευση είναι απόλυτα συνυφασμένη με μια μόνιμη θέση στο δημόσιο. Υπ' αυτή την έννοια, ακόμα σημαντικότερο ίσως από τον πραγματικό αριθμό των απασχολούμενων είναι το γεγονός ότι το κοινωνικό φαντασιακό έχει σχεδόν καθ' ολοκληρίαν διαποτιστεί από την επιθυμία της σταδιοδρομίας στο δημόσιο —ένα γεγονός τεκμηριωμένο από πλήθος ερευνών. Οι λόγοι είναι αρκετά ευνόητοι: αν οι μισθοί παραμένουν σε χαμηλά επίπεδα, η απασχόληση στο δημόσιο προσφέρει διάρκεια, ασφάλεια και, ίσως το σημαντικότερο, συνθήκες εργασίας οι οποίες είναι αρκετά χαλαρές ώστε να επιτρέπουν τη συστηματική ενασχόληση με άλλες (συνήθως μη σύν-

30. Βλ. Στέφανος Πεσμαζόγλου, *Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1948-1985*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 395. Βλ. επίσης Constantine Tsoukalas-Roy Panagiotopoulou, «Education in Socialist Greece. Between Modernisation and Democratisation», στο Th. Kariotis (επιμ.), *Greece in the 80's*, Pella, N. Υόρκη 1992, σ. 311. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτό το γνώρισμα αντιστοιχεί στην κατά παράδοση τονιζόμενη υδροκεφαλική δομή της ελληνικής διοίκησης. Και η τάση αυτή ενισχύθηκε από τη μετεμφυλιακή προτεραιότητα της σταθεροποίησης των πλήρως αποδιοργανωμένων μεσαίων στρωμάτων. Ήδη στις αρχές της δεκαετίας του '60, σχεδόν οι μισοί δημόσιοι υπάλληλοι κατείχαν θέσεις που απαιτούσαν πτυχίο πανεπιστημίου, τη στιγμή που το αντίστοιχο ποσοστό στην Αγγλία ή στη Γαλλία ήταν της τάξεως του 50%. Βλ. Georges Langrod, *Réorganisation de la fonction publique en Grèce*, OECD, Παρίσι 1965.

νομες) συμπληρωματικές επικερδείς δραστηριότητες.³¹ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι μισθοί του δημοσίου δεν είναι αγοραίες τιμές εργατικής δύναμης, αλλά οιονεί πρόσδοδοι οι οποίες επινέμονται σε επιλεγμένες, έστω και εξαιρετικά ευρείες, «δικαιούχες» ομάδες του πληθυσμού, με βάση πολιτικά κριτήρια. Με την έννοια αυτή η δημόσια αγορά εργασίας δεν λειτουργεί ως ένα μέρος της ευρύτερης αγοράς εργασίας και δεν υπόκειται σε κανόνες αγοράς. Αντίθετα, το δημόσιο σύστημα υπακούει στα δικά του κριτήρια στρατολόγησης, δημιουργεί τα δικά του εργασιακά στερεότυπα, εκχωρεί στο σώμα της δημοσιούπαλληλίας μια προνομιούχο πρόσδοδο και προσφέρει τον κύριο τόπο όπου, σε πλήρη αντίθεση προς τους φιλελεύθερους κανόνες, το προσωπικό εισόδημα θεωρείται ως δικαίωμα, σχεδόν πλήρως αποσυνδεδεμένο από την προσωπική συνεισφορά στην παραγωγή. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, άνισα ευάλωτες και ασύμμετρες σχέσεις εξάρτησης επιτρέπουν την κρυστάλλωση σύνθετων στρατηγικών, όπου τα παιχνίδια εξουσίας στο εσωτερικό των γραφειοκρατικών ιεραρχιών αντανακλούν διαφορικές αλλά ουσιωδώς συγκλίνουσες ικανότητες για πατρωνεία και πρόσθετα ωφελήματα. Δεν είναι απορίας άξιοι ότι, από μόνο το γεγονός της πάνδημης αριθμητικής και συμβολικής σημασίας του, το ήθος του δημόσιου τομέα έχει διαποτίσει το σύνολο του κοινωνικού ιστού.

Δ. Στα παραπάνω χαρακτηριστικά πρέπει να προστεθεί το πολυσυζητημένο φαινόμενο της ανάπτυξης ανεπίσημων και αφανών μορφών εισοδήματος και απασχόλησης. Η εποχιακή, η με-

31. Η Ελλάδα είναι ίσως η μόνη χώρα της Ευρώπης όπου όλες οι υπηρεσίες, και οι τράπεζες, κλείνουν το μεσημέρι —κάτι που θεωρείται αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα. Προφανώς αυτό ενθαρρύνει την ύπαρξη δεύτερης εργασίας, ακόμα και στον τομέα της γεωργίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι σιωπηρές άδειες απουσίας για εποχική αγροτική δραστηριότητα όχι μόνον είναι ανεκτές, αλλά και αναγνωρίζονται. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι το χαμηλό επίπεδο «παραγωγικότητας» και πειθαρχίας, αν δεν ενισχύθηκε, τουλάχιστον δεν βελτιώθηκε από τη διοικητική μεταρρύθμιση που προωθήθηκε επί κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ, με την οποία οι αξιοκρατικές προαγωγές στην υπηρεσία αντικαταστάθηκαν πλήρως από τις προαγωγές κατ' αρχαιότητα. Για παρόμοια φαινόμενα σε άλλες χώρες, βλ. Fred Riggs, *Administration in Developing Countries: The Theory of Prismatic Society*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 1964.

ρικού χρόνου και η περιστασιακή εργασία γνώρισαν συνεχή ανάπτυξη, με αποτέλεσμα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού να απασχολείται σε πολλαπλές επικερδείς δραστηριότητες, πολλές φορές στην πόλη και ταυτοχρόνως στην ύπαιθρο, στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα, εκ περιτροπής ως εργοδότης, μισθοβίωτος και ανεξάρτητος εργαζόμενος.³² Περισσότερο από αυτό καθαντό το γεγονός της πολλαπλής δραστηριότητας, το στοιχείο που ανατρέπει την ισορροπία είναι η πολυσθένεια και η εναλλαξιμότητα των ειδικοτήτων, των ρόλων και των τόπων της εργασίας. Πράγματι, οι κανόνες της εργασιακής πειθαρχίας είναι πιθανό να εξακολουθήσουν να εσωτερικεύονται όταν κάποιος αλλάξει επαγγελμα, όμως αυτό είναι πολύ λιγότερο πιθανόν να συμβεί όταν αλλάξει είδος επαγγέλματος.

Αν η συλλογική παραγωγική ορθολογικότητα είναι συνάρτηση συγκεκριμένων οργανωτικών δεξιοτήτων στα πλαίσια μακροπρόθεσμων μεγιστοποιητικών στρατηγικών, η σχεδόν αναγκαστική πολυσθένεια είναι συνώνυμη με την περιορισμένη εξειδίκευση στα πλαίσια βραχυπρόθεσμων μεγιστοποιητικών τακτικών. Σαν τους προγόνους τους, που σπάνια έχαναν την ευκαιρία να υποστείλουν το επίσημο εμπορικό τους λάβαρο όταν φαινόταν επικερδέστερο να υψώσουν τη μαύρη σημαία, οι Έλληνες εξακολουθούν να προτιμούν την ευκαιριακή οικονομική πειρατεία από τον οργανωμένο πόλεμο της αγοράς.

Επιπρόσθετα, θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι, στην Ελλάδα σε αντίθεση με ομότακτα φαινόμενα σε άλλες ανεπτυγμένες κοινωνίες, οι δευτερογενείς ή αφανείς οικονομικές δραστηριότητες δεν περιορίζονται στις αποκαλούμενες περιθωριακές κοινωνικές κατηγορίες. Αν ήταν δυνατόν να διακρίνει κανείς τεχνικά μεταξύ μιας «πρωτογενούς» και μιας «δευτερογενούς» αγοράς εργασίας στην Ελλάδα³³ αυτή η διάκριση μόνον εν μέρει θα αντιστοιχούσε

32. Είναι προφανές ότι δεν μπορούν να δοθούν ακριβή στοιχεία για το πρόβλημα αυτό. Ωστόσο, όλοι οι ποσοτικοί υπολογισμοί οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η πολλαπλή απασχόληση στην Ελλάδα είναι σημαντικά υψηλότερη από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Για μια πρόσφατη αναφορά σε στοιχεία και τάσεις βλ. Κούλα Κασσιμάτη, *Έρευνα των κοινωνικών χαρακτηριστικών της απασχόλησης. II. Η μορφολογία της δεύτερης απασχόλησης*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1989, σ. 74-79.

33. Με την έννοια που προτείνεται από τον Michael Piore ή τον Samuel Bowles. Βλ. επίσης D.M. Gordon-R. Edwards-M. Reich, *Segmented Work Di-*

σε πολιτισμικά διαφορισμένους τρόπους κοινωνικής ενσωμάτωσης και κοινωνικού διαχωρισμού. Είναι σαφέστατο ότι η «υπόγεια» εργασία και το αντίστοιχης μορφής εισόδημα υπήρξαν, τουλάχιστον στις περισσότερες περιπτώσεις, όχι το καταφύγιο των κοινωνικά απόκληρων, αλλά το αποτέλεσμα συνειδητών στρατηγικών των ατόμων και των οικογενειών που στοχεύουν συνειδητά σε ευέλικτες και πολυσθενείς επιλογές, αποβλέποντας στη μεγιστοποίηση του εισοδήματος και της ασφάλειας και στην ελαχιστοποίηση της απαιτούμενης ενέργειας. Πράγματι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι, ακριβώς μέσα από τέτοιου είδους στρατηγικές επιλογές, οι περισσότεροι Έλληνες κατόρθωσαν να ενσωματωθούν συνολικά στον κεντρικό κοινωνικό ιστό, παρά τις συχνές ανωμαλίες στην οικονομία της χώρας. Και αυτή είναι ίσως η κύρια αιτία που οι αφανείς, ακόμα και μη-σύννομες κερδοφόρες δραστηριότητες σπανίως αντιμετωπίζονται με περιφρόνηση. Η φοροδιαφυγή, η πολλαπλή απασχόληση και η απουσία επαγγελματικής αξιοπρέπειας, ή η ελλιπής πειθαρχία και το ελλιπές ήθος στην εργασία είναι εν γένει αποδεκτές μορφές συμπεριφοράς.

Οι κυρίαρχοι κώδικες ηθικής είναι απολύτως συμβατοί με free rider ατομικές πρακτικές. Έτσι, η διαδικασία ενός καθολικά συγχωρητέου οικονομικού καιροσκοπισμού, η οποία δεν συνοδεύεται από συναφείς μορφές κοινωνικής και ιδεολογικής περιθωριοποίησης, φαίνεται να προσφέρει το αναλυτικό πλαίσιο ερμηνείας των περισσότερων από τα παράδοξα δομικά χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν παραπάνω. Δεν μπορούμε ίσως να προσεγγίσουμε την πολλαπλότητα των παραγόντων που συμβάλλουν στην ύπαρξη αυτής της χώρας των θαυμάτων, η οποία αποδεικνύεται οικονομικά βιώσιμη και αναπαραγωγίμη, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα. Είναι όμως γεγονός ότι, υπό τις συνθήκες οι οποίες επικρατούσαν κατά την περίοδο 1960-1990, οι κυρίαρχες ατομικές μορφές εγχειρηματικής ορθολογικότητας στους «μικρούς» *homines economici* της Ελλάδας τους οδήγησαν να αντισταθούν σε όλα τα αφηρημένα κανονιστικά στερεότυπα και να εξαντλήσουν τη φαντασία τους επινοώντας τα κατά το δυνατόν ευνοϊκότερα οικογενειακά συγκρίματα ρευστών και συχνά επι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

*Αναλογία πληθυσμού στην τριτοβάθμια εκπαίδευση
(ποσοστό επί των ατόμων ανάλογης ηλικίας)*

Επιλεγμένες χώρες	1965	1975	1985
Ελλάδα	9,9	18,4	25,8
Γερμανία	10,1	24,5	29,1
Γαλλία	6,8	24,5	26,8
Ιταλία	11,6	25,1	26,3
Πορτογαλία	5,3	10,5	11,5
Ισπανία	8,7	20,4	25,8
Μ. Βρετανία	11,9	18,9	20,3
Τουρκία	4,2	9,3	8,9
Ιρλανδία	10,1	18,8	22,1

Πηγή: UNESCO, Statistical Yearbooks.

σφαλών οικονομικών δραστηριοτήτων, που με ζήλο φρόντιζαν να μη γίνουν γνωστές στις επίσημες αρχές, άρα και να μη φορολογηθούν. Οιοσεί πρόσοδοι που αποκτούνταν από de facto μόνιμες θέσεις στο δημόσιο ήταν επιθυμητές στο βαθμό που πρόσφεραν μακροχρόνια ασφάλεια. Κατά μία έννοια πάντως, η εκτεταμένη δημόσια απασχόληση δεν διαφέρει πολύ από τις μορφές ανεξάρτητης εργασίας: και οι δύο παρέχουν περιθώρια για μορφές κοινωνικο-οικονομικής ενσωμάτωσης, όπου ο χρόνος και η ενέργεια μπορούν ατομικά να εξοικονομηθούν και κατ' αυτόν τον τρόπο να προγραμματιστούν εκλογικευμένα με ελάχιστο έλεγχο από τις εξωγενείς και τυπικά αρμόδιες υπηρεσίες. Αν αθροιστεί ο αστικός αυτοαπασχολούμενος πληθυσμός με τους δημόσιους υπαλλήλους, μπορεί να συναχθεί ότι από τον μη αγροτικό οικονομικά ενεργό πληθυσμό το ποσοστό το οποίο συμμετέχει σε μια τυπικά «ιδιωτική» αγορά εργασίας δεν υπερβαίνει το 35%. Έτσι, περισσότερο από τα δύο τρίτα του εργαζόμενου αστικού πληθυσμού δεν υπάγεται στις σύγχρονες μορφές πειθαρχίας οι οποίες προσιδιάζουν στην αγορά εργασίας.³⁴

34. Ακόμα και μεταξύ των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα, η πειθαρχία δεν προσέλαβε κυρίαρχα σύγχρονες μορφές. Μέχρι και το 1978, περισσότερο από το 40% της εξαρτημένης βιομηχανικής εργασίας ήταν καταμεμημένο σε επιχειρήσεις που απασχολούσαν λιγότερο από 10 εργατές. Βλ. Ανδρέας

Λαμβάνοντας υπόψη τις ποικίλες μορφές πολλαπλής απασχόλησης που προσφέρεται ακόμα και σε άτομα τα οποία απασχολούνται σε ευρύτατους κλάδους του ιδιωτικού τομέα —όπως σχολεία, τράπεζες, νοσοκομεία, ιδιωτικοί οργανισμοί, σε κάποιο βαθμό δε ακόμα και ιδιωτικές επιχειρήσεις «μολυσμένες» από το κρατούν εργασιακό ήθος— καθίστανται πρόδηλοι οι λόγοι για τους οποίους είναι πολύ δύσκολο, ποσοτικά και ποιοτικά, να εμπεδωθούν εσωτερικευμένες μορφές πειθαρχίας και ελέγχου.

Ε. Η συνολική αυτή εικόνα αποτυπώνεται αυτούσια στις κρατούσες λειτουργίες του εκπαιδευτικού συστήματος. Σε σύγκριση με άλλες χώρες, η Ελλάδα εμφανίζει σχετικά υψηλά ποσοστά εγγεγραμμένων στη δευτεροβάθμια και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (Πίνακας 5), πολύ χαμηλά ποσοστά υψηλής επιστημονικής ειδίκευσης (Πίνακας 6) και τελείως «αντιπαραγωγικό» προσανατολισμό σπουδών σε όλα τα επίπεδα.³⁵ Αυτή η ιδιότυπη εκπαιδευτική δομή θα πρέπει να ερμηνευθεί λαμβάνοντας υπόψη την εντυπωσιακή, έστω και μονομερή, ζήτηση εκπαίδευσης.³⁶ Η εκ-

Μοσχονάς, *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα. Η περίπτωση της Ελλάδας*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1986, σ. 64. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι ορθολογικές απρόσωπες μορφές οργάνωσης υποκαθίστανται από παραδοσιακές, αυταρχικές και εμπρόσωπα αμοιβαίες σχέσεις, οι οποίες είναι συνήθως λιγότερο τυποποιημένες από εκείνες που επιβάλλονται από τις επιταγές του τεύλορισμού και λιγότερο εύκαμπτες από τις μετατεύλορικές προσαρμογές.

35. Ενώ το ποσοστό των σπουδαστών στις δευτεροβάθμιες τεχνικές και επαγγελματικές σχολές παραμένει κάτω από το 25% —παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες των κυβερνήσεων να ενισχύσουν την τεχνική παιδεία— στα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης η κατάσταση είναι ακόμα περισσότερο μονομερής (Πίνακας 7). Αυτός ο αυξημένος «αντιπαραγωγικός» προσανατολισμός αντανακλά με σαφήνεια το γεγονός ότι οι κύριες διέξοδοι για τους πτυχιούχους προσφέρονται από τη δημόσια υπηρεσία, ενώ είναι αποκαλυπτικό ότι η τάση δεν αντιστράφηκε παρά τις σοβαρές κοινωνικές αλλαγές που επήλθαν το 1955.

36. Οι πολιτικές και ιδεολογικές προεκτάσεις της τεράστιας ζήτησης για ανώτερη εκπαίδευση στην Ελλάδα, έχουν συστηματικά τονιστεί η πιο αξιωματική, ίσως, συνέπεια αυτής της ζήτησης έγκειται στη μαζική ιδιωτική χρηματοδότηση των σπουδών στο εξωτερικό. Πράγματι, πουθενά αλλού δεν παρατηρείται, σε τόσο εντυπωσιακή κλίμακα, το φαινόμενο να στέλνονται για σπουδές σε ξένα πανεπιστήμια όσοι δεν πετυχαίνουν να εισαχθούν στις εγχώριες σχολές. Ήδη από τη δεκαετία του '60, οι έλληνες φοιτητές του

παίδευση, και ειδικότερα η ανώτατη εκπαίδευση, εξασφαλίζει τις τυπικές προϋποθέσεις για κοινωνική άνοδο διαμέσου της δημόσιας απασχόλησης. Η πιθανότητα που έχουν οι προσοντούχοι να μεταβληθούν σε προσοδούχους μοιάζει να κατακλύζει το κοινω-

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Αναλογία προπτυχιακών διπλωμάτων σε ένα πτυχίο (1982)

Επιλεγμένες χώρες	Λόγος
Ελλάδα	1:37,9
Γαλλία	1:9,2
Γερμανία	1:9,1
ΗΠΑ	1:2,4
Μ. Βρετανία	1:3,7
Τουρκία	1:10,8

Πηγή: UNESCO, Statistical Yearbooks.

νικό φανταστικό με ένα περίπλοκο αρχέτυπο. Η σχετική ισότητα εκπαιδευτικών ευκαιριών (Πίνακας 8) και η ευρύτατη όσο και εντυπωσιακή εκπαιδευτική κινητικότητα είναι το αποτέλεσμα, αλλά και η προϋπόθεση, της φετιχοποιημένης πίστης στη δημοκρατική και ισωτική λειτουργία του δικαιώματος στην εκπαίδευση. Δεν είναι τυχαίο ότι ακόμα και σήμερα η πρόσβαση στην ανώτερη και ανώτατη παιδεία θεωρείται γενικά ως το πλέον αναπαλλοτρίωτο κοινωνικό κεκτημένο.³⁷

εξωτερικού αντιπροσωπεύουν περίπου το 25-30% του συνόλου των φοιτητών — το τεράστιο κόστος αυτών των σπουδών καλύπτεται αποκλειστικά από ιδιωτικούς-οικογενειακούς πόρους. Αν μη τι άλλο, το φαινόμενο αυτό αποτελεί τεκμήριο τόσο της ιδεολογικής σημασίας που έχει ο εκπαιδευτικός προγραμματισμός στο επίπεδο της οικογένειας όσο και της μεγάλης απόκλισης που υπάρχει μεταξύ των δηλωμένων και των πραγματικών οικογενειακών εισοδημάτων. Από αυτή την άποψη, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η θεωρία περί εκπαιδευτικής επένδυσης του ανθρώπινου κεφαλαίου πουθενά αλλού δεν ταιριάζει τόσο όσο στην περίπτωση της Ελλάδας —εννοείται βεβαίως ότι, εδώ, το ανθρώπινο κεφάλαιο υπολογίζεται και επενδύεται στην εκτεταμένη κλίμακα της οικογένειας.

37. Μολονότι οι ελληνικές οικογένειες είναι διατεθειμένες να πληρώσουν σεβαστά ποσά χρημάτων στα φροντιστήρια προκειμένου να προετοιμαστούν οι γόνοι τους για τις εξετάσεις, πιστεύουν επίσης ακράδαντα στη

ΣΤ. Τέλος, θα έπρεπε κανείς να αναφερθεί στις ιδιόμορφες δομές της οικογένειας, οι οποίες φαίνεται να έχουν συμβάλει καθοριστικά στην παραγωγή και αναπαραγωγή του συλλογικού «ανορο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ποσοστό φοιτητών στις σχολές νομικών και κοινωνικών επιστημών

Επιλεγμένες χώρες	1955	1965	1980
Ελλάδα	45,5	44,5	50,8
Ιταλία	33,6	29,8	16,8
ΗΠΑ	29,4	28,5	—
Γερμανία	26,9	25,5	25,0

Πηγή: OECD.

βολογικού» συστήματος που μέχρι τώρα επιχείρησα να ανιχνεύσω. Πράγματι, οι περίπλοκες εισοδηματοφόρες στρατηγικές οι οποίες λειτουργούν πίσω από την άτυπη κοινωνικο-επαγγελματική δομή προσδιορίζονται, κατά γενικό κανόνα, στο οικογενειακό και όχι στο ατομικό επίπεδο. Σε όλη την Ελλάδα η οικογένεια εξακολουθεί να επιτελεί κοινωνικούς ρόλους και λειτουργίες που

δωρεάν και κρατικά επιχορηγούμενη ανώτερη και ανώτατη παιδεία. Έτσι, δεν είναι περίεργο ότι στις απαντήσεις που δόθηκαν στο ερώτημα «ποιο από αυτά που θα σας διαβάσω θα σας ενοχλούσε πολύ ή αρκετά, αν κάποια στιγμή αποφαιζόταν να καταργηθεί», αναφέρεται η κατάργηση της δωρεάν παιδείας στη δεύτερη θέση.

ΘΕΜΑΤΑ ΠΟΥ Η ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΟΥΣ ΘΑ ΕΝΟΧΛΟΥΣΕ

	ΠΟΛΥ	ΑΡΚΕΤΑ	ΣΥΝΟΛΟ
Κρατική ασφάλιση & περίθαλψη	90,6%	6,5%	97,1%
Δωρεάν παιδεία	85,5%	9,4	94,9%
Ελευθερία του τύπου	73,0%	14,0%	87,0%
Δικαίωμα ψήφου	71,9%	10,6%	82,5%
Πολιτικά κόμματα	58,8%	14,8%	73,6%
Δικαίωμα απεργίας	52,5%	16,8%	69,3%
Δικαίωμα διαδηλώσεων	36,7%	16,2%	52,9%

Πηγή: ΕΚΚΕ, «Πρόγραμμα έρευνας πολιτικής συμπεριφοράς, Έρευνα Μαρτίου 1990 σε πανελλαδικό δείγμα πληθυσμού», εφημ. *Τα Νέα*, φ. 29.3.1990, σ. 26.

συνήθως έχουν εκλείψει οριστικά στις ανεπτυγμένες κοινωνίες. Η κατίσχυση της αγοράς όχι μόνον απέτυχε να διαλύσει τα δίκτυα των στενών δεσμών συγγενείας τα οποία εξασφαλίζουν την κοινωνική συνοχή σε παραδοσιακές μικρές κοινότητες, αλλά ίσως και συνέβαλε, από ορισμένες απόψεις τουλάχιστον, στην παγίω-

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Διαφορά ευκαιριών πρόσβασης στην ανώτερη εκπαίδευση μεταξύ «περισσότερο» και «λιγότερο» προνομούχων κοινωνικών ομάδων, 1965

Χώρα	Λόγος
Ελλάδα	1:7,7
Ελλάδα (1965)*	1:8,5
Αθήνα (1983)**	1:4,8
Νορβηγία	1:7,5
Βέλγιο	1:9,1
Γιουγκοσλαβία	1:9,6
Σουηδία	1:14,0
Ελβετία	1:24,0
Ιταλία	1:27,0
Γαλλία	1:33,0
Ο.Δ. Γερμανίας	1:36,0
Αυστρία	1:50,0
Ολλανδία	1:57,0
Ισπανία	1:57,0
Λουξεμβούργο	1:59,0
Πορτογαλία	1:171,0

* Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Προς μίαν ελληνικήν κοινωνιολογίαν της παιδείας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1974, σ. 94.

** Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 274.

Πηγή: OECD, *Développement de l'enseignement supérieur, 1950-1967: Rapport analytique*, Παρίσι 1971.

σή τους. Πράγματι, μπορεί να υποστηριχθεί ότι, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι οικογενειακοί και συγγενικοί δεσμοί ωθήθηκαν στο να υπερβούν τις αρχέγονες χωροχρονικές και λειτουργικές συντεταγμένες τους, προσανατολιζόμενοι σε νέες κατευθύνσεις. Η επιλεκτικά ανδρική μετανάστευση, τόσο εσωτερική όσο και υπερπόντια, πραγματοποιήθηκε διαμέσου συντεταγμένων οικογενειακών στρατηγικών, και έτσι η συλλογική μονάδα

επωφελήθηκε από την πολιτισμική της ικανότητα να επιχειρεί μεταφορές εργασιακής δύναμης και χρηματικών πόρων, για να καλύψει ανάγκες ή να εκμεταλλευθεί ευκαιρίες με πολύ μικρές απώλειες στην εσωτερική μοριακή της ενότητα.

Η ιδεολογική αυτή ιδιαιτερότητα εξακολουθεί να υπάρχει σε μεγάλο βαθμό, με την πυρηνική —και ενίοτε την ευρεία— οικογένεια να λειτουργεί ως μια οιοειδί επιχείρηση. Ο ορθολογικός προγραμματισμός για την αξιοποίηση της ενέργειας και των πόρων της οικογένειας που είναι συλλογικά διαθέσιμοι δίνει έμφαση στα οφέλη τα οποία προκύπτουν από την πολυσθένεια των δραστηριοτήτων σε ευρεία κλίμακα. Έτσι εξηγείται το μέλημα-φροντίδα για τη διατήρηση των οικογενειακών αγροτικών επιχειρήσεων, παρά την επιλεκτική επαγγελματοποίηση των μελών της οικογένειας σε δραστηριότητες του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα, στο πλαίσιο ενός ολοένα και περισσότερο διάχυτου «αγροτο-αστικού συνεχούς». Έτσι εξηγείται η προτίμηση για ανεξάρτητες δραστηριότητες, οι οποίες συμβάλλουν στην αναπαραγωγή της συλλογικής πολυσθένειας. Εδώ οφείλεται επίσης η σημασία που εξακολουθεί να έχει η συλλογική ασφάλεια, την οποία παρέχει η μόνιμη απασχόληση στο δημόσιο ενός τουλάχιστον μέλους της οικογένειας³⁸ —ένας ρόλος που αναλαμβάνεται ολοένα και περισσότερο από τις γυναίκες.³⁹ Τέλος, έτσι εξηγείται και η παγίωση ενός οικογενειοκεντρικού συστήματος αξιών και η γενική κοινωνική αντίσταση σε αφηρημένους κανονιστικούς κώδικες δυτικού τύπου⁴⁰ —ο υπεύθυνος, εξατομικευμένος πολί-

38. Η προφανής καθημερινή σημασία της ευρείας οικογένειας στην παροχή εξασφαλιστικών μηχανισμών μπορεί να συσχετιστεί με το γεγονός ότι, ενώ κατά τη διάρκεια 1960-1982 οι μεταβιβαστικές πληρωμές κοινωνικής ασφάλισης αντιπροσωπεύουν το χαμηλότερο ποσοστό του ΑΕΠ ανάμεσα σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες (βλ. OECD, *Historical Statistics*, Παρίσι 1984, πίν. 6.3, σ. 63), από την άλλη το ποσοστό ιδιωτικών ασφαλίσεων στο ΑΕΠ παρέμεινε επίσης το χαμηλότερο της Ευρώπης (βλ. λεπτομερέστερα, Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π. σ. 281-282).

39. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ ο ρόλος αυτός εκπληρωνόταν συνήθως από τους άνδρες, τώρα αναλαμβάνεται ολοένα και περισσότερο από τις γυναίκες. Βλ. επίσης Ε. Ζακοπούλου-Ρ. Παναγιωτοπούλου, *Η δομή της απασχόλησης των γυναικών και οι επαγγελματικές τους δραστηριότητες*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1988, σ. 19.

40. Αυτό απεικονίζεται και στην αυξανόμενη αντινομία μεταξύ των οικο-

της κυριολεκτικά αφανίζεται από το πειθήνιο και ομόθυμο μέλος μιας συλλογικής μεγιστοποιητικής «φάμπρικας» (concern).¹¹

Τα φαινόμενα που αναφέρθηκαν θα μπορούσαν να συμβάλουν στην ερμηνεία της αντίστασης την οποία προβάλλουν οι περισσότεροι Έλληνες στην εφαρμογή εκσυγχρονιστικών μεταρρυθμίσεων. Αυτό όμως είναι αρκετά γενικόλογο, και έχει πολύ μικρή ερμηνευτική αξία αν δεν αναλυθούν κάποιοι συγκεκριμένοι μηχανισμοί αυτής της «αντίστασης». Γιατί, αν η διαδικασία ενός συνολικού εκσυγχρονισμού δεν μπορεί εύκολα να τεθεί σε εφαρμογή εκ των άνω, ορισμένα πολιτικά μέτρα, τα οποία θεωρούνται ως πρόγραμμα για τη σταδιακή αλλαγή των κοινωνικών κανόνων, μπορούν σίγουρα να προωθηθούν και να επιβληθούν. Υπ' αυτή την έννοια, το ερώτημα το οποίο τέθηκε στην αρχή έχει εν μέρει μόνον απαντηθεί. Θα προσπαθήσω λοιπόν, πολύ συνοπτικά, να αναφέρω ορισμένους από τους λόγους για τους οποίους μια σειρά εξαιρετικά σημαντικών επιμέρους μεταρρυθμίσεων, απαραίτητων για τον εκσυγχρονισμό, συνάντησαν αντίσταση ή εξουδετερώθηκαν. Προφανώς δεν μπορώ να υπεισέλθω σε λεπτομέρειες σχετικά με το ποιο είναι το κρισιμότερο ζήτημα. Θα περιοριστώ να αναφέρω ορισμένους από τους λόγους για τους οποίους μερικά από τα πλέον θεμελιώδη μέτρα —συμπεριλαμβανομένων των μεταρρυθμίσεων στη διοίκηση, την εκπαίδευση και το δημόσιο λογιστικό— παρεμποδίστηκαν ή εκφυλίστηκαν, παρά το ότι συμπεριλαμβάνονταν μονίμως στα πολιτικά προγράμματα.

Η επιλογή των παραπάνω παραδειγμάτων δεν είναι τυχαία. Στο βαθμό που ο εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα αντιμετώπιστηκε πάντοτε μέσα στα πλαίσια της οικονομίας της ελεύθερης αγοράς, η κρατική παρέμβαση επικεντρώθηκε, κατά κύριο λόγο, σε «πε-

γενειακών στρατηγικών απόκτησης κατοικίας και του συλλογικού σχεδιασμού κατοικίας. Πράγματι, η εντυπωσιακή «επιτυχία» των πρώτων —που αποδεικνύεται από το ποσοστό ιδιόκτητης στέγης καθώς και από την ύπαρξη, σε εκτεταμένη κλίμακα, δεύτερης ιδιόκτητης κατοικίας— κατέστη δυνατή με αντίτιμο την πραγματική καταστροφή του αστικού χώρου και του φυσικού περιβάλλοντος. Βλ. Θωμάς Μαλούτας, «Χωρική δομή και κοινωνική διαδικασία στην υπανάπτυξη του ελληνικού κράτους πρόνοιας», στο Θ. Μαλούτας-Δ. Οικονόμου (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1988.

41. Για μια εκτεταμένη ανάπτυξη αυτού του ζητήματος βλ. Χ. Κατάκη, *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, Κέροδος, Αθήνα 1984.

ριοχές» οι οποίες υποτίθεται ότι έχουν βασική σημασία για την ανάπτυξη της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας του ιδιωτικού τομέα. Κατά συνέπεια, η συμβολή του κράτους στον εκσυγχρονισμό έγινε αντιληπτή κυρίως σε ό,τι αφορά τη βελτίωση της καθυστερημένης υποδομής, το ξεπέραςμα της αναποτελεσματικότητας μιας υπνώττουσας διοίκησης και τη δημιουργία ενός εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού, απαραίτητου για την παραγωγική ανάπτυξη της οικονομίας.

Όμως η διοίκηση είναι φτιαγμένη από διοικούντες, δηλαδή δημόσιους υπαλλήλους, που οι ίδιοι εργάζονται, κερδίζουν εισοδήματα, ανήκουν σε οικογένειες και έχουν συμφέροντα και στρατηγικές. Και, όπως είδαμε, η δημοσιούπαλληλία στην Ελλάδα λειτούργησε πάντα ως ένας επιλεκτικός, αλλά και εξαιρετικά σημαντικός μηχανισμός για μεταβίβαση προσόδων σε σημαντικά τμήματα του πληθυσμού. Ο κύριος τόπος όπου παράγονται και αναπαράγονται εξατομικευμένες μη-λογοδοτικές «εγχειρηματικές ορθολογικότητες» είναι ο τόπος ο οποίος ορίζεται από τις σχέσεις των ατόμων προς τη συλλογική οντότητα, το κράτος. Ως πραγματική και ως δυνατή πηγή προσόδου, ως προνόμιο και ως ασφάλεια, και ως η ενσάρκωση αναιτιολόγητων επαπειλών ή αξιώσεων για φόρους, υπακοή ή τάξη, το κράτος, και κατ' επέκταση καθετί ονοματιζόμενο ως δημόσιο, είναι οτιδήποτε άλλο εκτός από ιδεώδες ή κανόνες.

Η κρατολατρία και η κρατοφοβία δεν είναι παρά αντεστραμμένες όψεις του ίδιου νομίσματος. Ο δημόσιος τομέας, και κατ' επέκταση οτιδήποτε το συλλογικό, είναι «εκεί» για το ατομικό ή το κορπορατιστικό «λαμβάνειν», ενώ την ίδια στιγμή δεν οφείλεται καμία ανταπόδοση, ούτε καν νομομορφοσύνη. Αυτό οδηγεί σε μια γενική έλλειψη εμπιστοσύνης απέναντι σε οποιονδήποτε ριζοσπαστικό μεταρρυθμιστικό λόγο. Εκείνοι που πιστεύουν ότι μπορούν να επωφεληθούν ατομικά από το κοινωνικό «σύνολο» «ξέρουν» πως αυτό μπορούν να το κάνουν απρόσκοπτα μόνον εφόσον διατηρήσουν ακέραια την πολιτική διαπραγματευτική τους ισχύ, σε μικρή και σε μεγάλη κλίμακα —και αυτό προϋποθέτει ότι θα παραμείνει κυρίαρχη η θεμελιακή λειτουργία του κράτους στην επινομή των προσόδων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οποιοδήποτε οικουμενικό πρόσταγμα ερμηνεύεται ως πρόσχημα επιμεριστικών συμφερόντων. Και οι μανιώδεις free riders τείνουν να υιοθετήσουν την οπτιμιστική στάση του κρυψίματος, της α-

ναμονής, της εκ του μακρόθεν παρατήρησης και της πίεσης. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί η απίστευτη ατομική αντίσταση σε οτιδήποτε μπορεί να φανεί ως «αντικειμενική» απειλή για το status quo, που αντιμετωπίζεται ως κατάφωρη παραβίαση «κεκτημένων» και αναπαλλοτριωτών δικαιωμάτων. Η εφαρμογή μιας πραγματικής μεταρρύθμισης που θα συνεπαγόταν περιορισμούς πρόσβασης στην απασχόληση, αυστηρότερη πειθαρχία και υψηλότερη «παραγωγικότητα» θα είχε σίγουρα τεράστιο πολιτικό κόστος. Τέτοιες επιλογές θα αντικρούονταν όχι μόνον από τους πολιτικούς αντιπάλους, για τους οποίους είναι απρόσιτα τα χρυσά αυγά, αλλά και από τους πολιτικούς ημετέρους, η υποστήριξη των οποίων είναι συνδεδεμένη με την επιβίωση της χρυσοτόκου όρνιθας.

Σε μεγάλο βαθμό, το πάνδημο σύνθημα του «εκδημοκρατισμού» αντιστοιχούσε σε αιτήματα παγίωσης και επέκτασης των μηχανισμών οι οποίοι παρέχουν προστασία, ασφάλεια και απασχόληση. Στην πραγματικότητα, η συμβολική χροιά με την οποία περιβλήθηκε αυτός ο όρος λειτούργησε ως οικουμενιστικό πρόσημα για περαιτέρω «εκδημοκρατισμό» στην κατανομή της προσόδου. Και αναπόφευκτα, στο βαθμό που το κοινωνικό φαντασιακό εξακολουθούσε να διοχετεύεται σε φαντασιώσεις διασφαλιστικές της προσόδου, οι μεταρρυθμιστικοί λόγοι εμφανίστηκαν παγιδευμένοι στις αντενεργοποιητικές ιδέες της κοινωνικής δικαιοσύνης και ισότητας. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, είναι αναμενόμενο διάφορα μέτρα οικουμενικού χαρακτήρα σπανίως να αντιμετωπίζονται σαν τέτοια. Συνήθως αγνοούνται αντιμετωπιζόμενα σαν απλές ιδιοτροπίες του εκάστοτε υπουργού, και έτσι τείνουν να εκφυλίζονται σε αυτό που «καθénνας» ξέρει ότι ήταν πάντα: ένα προπέτασμα καπνού για την αναπαραγωγή του status quo. Οι καλύτερες των μεταρρυθμιστικών προθέσεων μπορεί να γίνουν άθυρμα αν κανένας δεν πιστεύει στην ειλικρίνειά τους.⁴²

42. Η πρόσφατη απόφαση για πλήρη αναστολή προσλήψεων στο δημόσιο δεν πάρθηκε στα σοβαρά από κανέναν: τόσο οι αντίπαλοι όσο και οι ημέτεροι φάνηκε να «ξέρουν» ότι η απόφαση ισοδυναμούσε με «διπλή γλώσσα». Όπως ήταν προβλέψιμο, τα δίκτυα δεν αποθαρρύνθηκαν, αύξησαν την πίεσή τους και, τελικά, πέτυχαν αυτό που ήθελαν. Έτσι, διαawnίστηκε ένα είδος αντεστραμμένης αυτο-εκπληρούμενης προφητείας, λόγω της πλήρους αδυναμίας των πολιτικών να πείσουν τους υποστηρικτές τους για τη βού-

Τα ίδια μπορούν να λεχθούν για τις επανειλημμένες προσπάθειες μεταρρύθμισης του εκπαιδευτικού συστήματος. Πράγματι, η λειτουργία την οποία ουσιαστικά επιτελεί το εκπαιδευτικό υποσύστημα επηρεάζεται κατ' ανάγκην από τις κυρίαρχες μορφές κοινωνικής κινητικότητας διαμέσου της εκπαίδευσης, όπως αυτές εσωτερικεύονται από το σύνολο του πληθυσμού. Στο βαθμό που η σημαντική ζήτηση για εκπαίδευση αντανακλά κυρίως αιτήματα για απόκτηση προσόντων τα οποία είναι απαραίτητα για την ευόδωση μιας σταδιοδρομίας στη δημόσια διοίκηση — μέσα σε μια υπερδιογκωμένη, μη παραγωγική, άρα και μη απαι-

ληση και την ικανότητά τους να φέρουν εις πέρας κάποιες αλλαγές. Κατά παρόμοιο τρόπο οι επανειλημμένες προσπάθειες καταπολέμησης της φοροδιαφυγής δεν είχαν κανένα αποτέλεσμα. Πράγματι, στο βαθμό που κανένας δεν φαίνεται να φοβάται την επιβολή πραγματικών κυρώσεων, και άρα συνεχίζει απτότητα τις συγκαλυμμένες εισοδηματοφόρες δραστηριότητές του, η διοικητική προσπάθεια η οποία απαιτείται προκειμένου να ξεπεραστεί η μαζική μη-συμμόρφωση είναι τόσο πολύ μεγάλη που ούτε καν επιχειρείται. Και αναπόφευκτα η διαφθορά είναι πολύ δυσκολότερο να ελεγχθεί αν το διοικητικό σύστημα δεν κατορθώνει να πείσει και τα μέλη του και τους εκτός για την εσωτερική ορθολογικότητα των σκοπών του. Πράγματι, η πλήρης αναποτελεσματικότητα καθιστά μάταιη την ενάρτη συμπεριφορά. Είναι φυσικό οι επιστάτες ενός συστήματος επινοήσι προσόδων να τείνουν να θεωρούν τη θέση τους σαν άλλη μία μεγιστοποιητική μονάδα. Βλ. Jacob von Klavearen, «The Concept of Corruption», στο Arnold J. Heidenheimer-Michael Johnston-Victor T. Levine, *Political Corruption. A Handbook*, Transaction Publishers, New Brunswick, Λονδίνο 1989, σ. 26. Υπ' αυτή την έννοια η «διαφθορά» μπορεί να θεωρηθεί ως μια διακριτική και μυστική κατανομή ωφελημάτων λείας, η οποία είναι στενά συνδεδεμένη με τη νόμιμη και εξουσιαστική κατανομή των οιονεί προσόδων. Χωρίς να φθάσει κανείς στο σημείο να υποστηρίξει ότι η καιροσκοπική διαφθορά μπορεί να είναι παράγων κοινωνικής συνοχής (βλ. John Elster, *The Cement of Society. A Study of Social Order*, Cambridge University Press, 1989, σ. 264), είναι ίσως λογικό να υποθέσει ότι, όσο η πολιτική «καταστασιακή» πρόοδος είναι μια γενικώς αναγνωρισμένη πηγή προσωπικού εισοδήματος και ασφάλειας, η εμφανώς αδιάφθορη συμπεριφορά μπορεί να θεωρηθεί «αντικοινωνική». Ο κανόνας της «μη-δωροδοκίας» μπορεί εύκολα να λειτουργήσει κατά τρόπο παρόμοιο προς τον κανόνα του «μη-καπνίσματος» — σύμφωνα με την έννοια που δίνει ο Alvin Gouldner αναφερόμενος σε «κανόνες επιείκειας» υπό τη σκέπη μιας «ψευδο-γραφειοκρατίας» (βλ. Alvin Gouldner, «Three Patterns of Bureaucracy», στο Frank Fischer-Carmen Sirianni, *Critical Studies in Organisation and Bureaucracy*, Temple University Press, Φιλαδέλφεια 1984, σ. 96-99).

τητική, δημοσιούπαλληλία—, είναι φυσικό οι στάσεις απέναντι στην παιδεία να τείνουν επίσης να είναι προσανατολισμένες στην τυπική απόκτηση των προσόντων.⁴³ Επιπρόσθετα, η ατομική επιχειρηματική οικονομική ορθολογικότητα των φορέων που επιδιώκουν μεγιστοποίηση του οφέλους με ελαχιστοποίηση του κόστους τείνει να οδηγήσει σε μια συναφή απαξίωση των καθαρά «γνωστικών» πτυχών της παιδευτικής διαδικασίας. Πράγματι, αν ο ανταγωνισμός για την εισαγωγή στις σχολές τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι κυριολεκτικά θηριώδης, οι φοιτητές, αφού εισαχθούν, φαίνεται να θεωρούν ότι το έργο τους τελείωσε. Η πανεπιστημιακή ζωή που οδηγεί σε μια βολική δημοσιούπαλληλική σταδιοδρομία τείνει να εκτυλίσσεται σαν προείκασμα της προβλημαμένης επαγγελματικής διεξόδου της. Η ανταγωνιστικότητα λησμονείται, η χαλαρότητα και η απουσία είναι ο κανόνας, και η ορθολογική ατομική προσπάθεια συνήθως περιορίζεται στις ελάχιστες προϋποθέσεις που απαιτούνται προκειμένου να αποκτηθεί το περιζήτητο προσόν, πράγμα το οποίο ασφαλώς είναι πιθανό να συμβεί. Δεδομένου ότι οι φοιτητικοί σύλλογοι ζητούν και τις περισσότερες φορές πετυχαίνουν ένα είδος εγγυήσεων για την πιθανή ένταξη των φοιτητών στο δημόσιο σύστημα επινομήσιμων προσόδων,⁴⁴ καθίσταται προφανές γιατί το πανεπιστήμιο μετεξε-

43. Αυτό οδήγησε σε μια εντυπωσιακή αντίσταση του πληθυσμού απέναντι στην εισαγωγή σε διάφορες σχολές τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, που προώθησαν όλες οι κυβερνήσεις από τη δεκαετία του '50. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε μια σειρά σχολές που χορηγούν διπλώματα τα οποία χρησιμοποιούν στη συνέχεια για πανεπιστημιακές σπουδές οι σπουδές αντιπροσωπεύουν το 80% του πληθυσμού των σχολών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης —την ίδια στιγμή που οι τεχνικές σχολές κυριολεκτικά ευτελιζόνταν— ενώ στο πανεπιστημιακό επίπεδο οι φοιτητές νομικών και κοινωνικών επιστημών —που εξασφαλίζουν μια θέση στο δημόσιο— αντιπροσωπεύουν το 1980 πάνω από το 50% του συνολικού αριθμού των φοιτητών. Το αντίστοιχο ποσοστό στις περισσότερες άλλες χώρες είναι κατώτερο του 30%. Βλ. UNESCO, *Statistical Yearbook, 1989*, Παρίσι 1989. Βλ. επίσης C. Tsoukalas-R. Panagiotopoulou, «Education....», ό.π.

44. Τα τμήματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης των οποίων τα πτυχία οδηγούν σε επίσημες «λίστες αναμονής» των προσοντούχων που συνωθούνται για μια θέση στο δημόσιο πολλαπλασιάστηκαν. Ήδη μπορεί να γίνει μια σαφής διάκριση μεταξύ των πανεπιστημιακών τμημάτων που παρέχουν *de jure* δικαίωμα σε μια καταστασιακή πρόσοδο και εκείνων που δεν εγγυώνται τέτοια επαγγελματική απασχόληση. Η εκπαιδευτική ζήτηση είναι εντονότερη για την πρώτη κατηγορία, ιδιαίτερα μεταξύ των γόνων των κατώτερων

λίχθηκε σταδιακά στον δεύτερο και παράγωγο, αλλά θεμελιακά σημαντικό τόπο όπου παράγονται και σταθερά αναπαράγονται οι κυρίαρχες free rider εγχειρηματικές συμπεριφορές απέναντι σε κανόνες, θεσμούς και εξωτερικούς ελέγχους. Αυτός είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο τα περισσότερα προγράμματα εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης φαίνεται να μην είναι εφαρμόσιμα χωρίς πολιτικό κόστος. Μια νέα στάση απέναντι στη γνώση θα απαιτούσε βαθιές αλλαγές στο σύστημα κινήτρων στο οποίο στηρίζονται οι σπουδές. Όσο η αρχή της ήσσονος προσπάθειας εφαρμόζεται αδιακρίτως για να εξασφαλιστεί πρόσβαση στη γνώση, η κανονιστική ουσία της τελευταίας αναπόφευκτα θα υπονομεύεται. Όπως έχουν σήμερα τα πράγματα, η επιστήμη, η αποδοτικότητα, η γνώση και εμπειρογνωμοσύνη δεν είναι ιδεώδη, που σιγά σιγά και με κόπο πρέπει να επιτευχθούν και να υπηρετηθούν, ή πειθαρχίες που πρέπει να γίνονται σεβαστές, αλλά αγαθά και προνόμια που θα αποκτηθούν και θα εξωνηθούν με καθαρά εργαλειώδη τρόπο. Όπως είναι σήμερα η κατάσταση, ενώ τα τυπικά προσόντα εξακολουθούν να είναι εμπορεύσιμα —έστω και με περισσότερες δυσκολίες από ό,τι στο παρελθόν— η γνώση και η εμπειρογνωμοσύνη δεν είναι. Γιατί άλλη μια φορά το διακύβευμα δεν είναι μόνον η δομή αλλά και η συνολική κοινωνική λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος. Και αυτό μάλλον δεν μπορεί να αλλάξει μόνο με εκπαιδευτικά μέτρα.

Πώς μπορεί λοιπόν να σπάσει αυτός ο φαύλος κύκλος; Και γιατί άραγε «θα έπρεπε» να σπάσει αφού, τουλάχιστον μέχρι πολύ πρόσφατα, οι επιπτώσεις στην καθημερινή ζωή ήταν ελάχιστες; Αν οι free riders μπορούσαν να συνεχίσουν να είναι χαρούμενοι καβαλάρηδες σε μιαν ολάνθιστη χώρα των θαυμάτων, τότε ελάχιστη μάλλον αίσθηση θα προκαλούσαν τα αφηρημένα εκσυγ-

τάξεων. Το ποσοστό πανεπιστημιακών πτυχίων σε σχολές που οδηγούν σχεδόν αποκλειστικά σε απασχόληση στο δημόσιο (παιδαγωγικές σχολές, σχολές Φυσικής Αγωγής, Γεωπονική, Φιλοσοφική, Φυσικομαθηματική, Πολιτικών Επιστημών κτλ.) αυξάνεται από 50,9% το 1961 σε 52,3% το 1971 και 60,9% το 1981. Την ίδια περίοδο τα πτυχία Ιατρικής, Πολυτεχνείου και άλλων σχολών που οδηγούν σε ελειθερα επαγγέλματα μειώνεται από 30,3% το 1961 σε 20,4% είκοσι χρόνια αργότερα (ΕΣΥΕ, *Στατιστικές Επετηρίδες*: βλ. επίσης Γ. Ψαχαρόπουλος-Α. Καζαμίας, *Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα: μια κοινωνική και οικονομική μελέτη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985).

χρονιστικά επιχειρήματα. Η αδιαμφισβήτητη οικονομική αποδοτικότητα του δυτικού πολιτισμικού μοντέλου αμαυρώνεται τόσο πολύ από την κοινωνική αθλιότητα που αναπόφευκτα προκαλεί, ώστε δεν μπορεί να υπάρξει κανένα έγκυρο εγγενές κανονιστικό επιχείρημα που να ζητά από τους Έλληνες να παραιτηθούν από κάτι το οποίο ορισμένοι από αυτούς θεωρούν ως την εθνική-κοινωνική πνευματική ιδιοκτησία τους. Τόσο μάλλον που στη χώρα των θαυμάτων έχουν προφανώς δημιουργηθεί κοινωνικές διέξοδοι και επιλογές, οι οποίες επιτρέπουν την εξ αντικειμένου μείωση στο ελάχιστο των αποκληρούμενων περιθωριακών μαζών και τον περιορισμό της γενικευμένης αθλιότητας σε γενικώς αποδεκτά επίπεδα. Αν αυτό «το πάρουμε τοις μετρητοίς», τότε θα φαινόταν ότι η «free rider» ορθολογικότητα έχει κατά περίεργο τρόπο οδηγήσει σε συνολικές κοινωνικές λύσεις που είναι, από πολλές απόψεις, περισσότερο ανθρώπινες, περισσότερο ανεκτές και περισσότερο αποδεκτές από τις αντίστοιχες οι οποίες υλοποιήθηκαν στο πλαίσιο των νομοταγών κοινωνιών της Δύσης. Και αν αυτό ήταν έστω και ελάχιστα αληθινό, θα αποτελούσε μια ανεπανάληπτη «πανουργία» της ιστορίας, που κάποιοι άλλοι θα έπρεπε άμεσα να τη μελετήσουν και αν μπορούν να τη μιμηθούν.

Αλίμονο για την Ελλάδα όμως, η χώρα των θαυμάτων γρήγορα αποδεικνύεται ότι ήταν μια εφήμερη πλάνη. Άρχισε πλέον τώρα να γίνεται φανερό ότι οι αντικειμενικοί παράγοντες που καθιστούσαν δυνατή την αύξηση χωρίς ανάπτυξη εξέλιπαν μέσα σε λίγο χρόνο. Ό,τι μέχρι τώρα είχε φανεί να λειτουργεί σαν παράδεισος των free riders, γρήγορα μεταμορφώθηκε σε κόλασή τους. Και έχει σημασία το ότι οι προεκτάσεις αυτού του τέλους της αύξησης δεν είναι μόνον οικονομικές αλλά και κοινωνικο-πολιτισμικές. Για πρώτη φορά από το τέλος της δεκαετίας του '50 το θάυμα του ατομικού και οικογενειακού σχεδιασμού αντιμετωπίζεται, σε μαζική κλίμακα, σαν οφθαλμαπάτη. Στο βαθμό που οι διαθέσιμες διέξοδοι για τις ατομικές στρατηγικές περιορίζονται διαρκώς, ο ανταγωνισμός μεταξύ των riders γίνεται ολοένα και περισσότερο ένας τυπικός συναγωνισμός για την εξασφάλιση μιας θέσης. Όλοι εξακολουθούν να αδημονούν και κανένας δεν σέβεται κανόνες, ωστόσο δεν υπάρχει κανείς που να θεωρεί ότι η κατάσταση βελτιώνεται και μάλιστα πολλοί βλέπουν ότι χειροτερεύει σε σύγκριση με αυτό που υπήρχε πριν. Προφανώς, οι συνέπειες της συμφόρησης και της μόλυνσης σε ένα σύστημα

μηδενικής ανάπτυξης είναι καταστροφικές.⁴⁵ Αν δεν επινοηθεί και δεν γίνει σεβαστό ένα νέο σύνολο συλλογικών κανόνων, ο εξοντωτικός συναγωνισμός για τα αγαθά και τις υπηρεσίες που εξασφαλίζει μια θέση θα τείνει να μετατραπεί σε ατομική αναρχία.

Μέσα σε αυτό το σκυθρωπό τοπίο, το σύνθημα του εκσυγχρονισμού αποκτά ολοένα και περισσότερο εκείνες τις πολιτισμικές και ιδεολογικές αποχρώσεις οι οποίες προηγουμένως δεν του ήταν απαραίτητες. Το ζήτημα αυτό πάντως παραμένει σε εκκρεμότητα. Μένει να δει κανείς κατά πόσον και πώς είναι δυνατόν να επιβληθούν μεταρρυθμίσεις με γόνιμο τρόπο, δεδομένου ότι μια πλήρης πολιτική συναίνεση ως προς τον συνολικό στόχο δύσκολα συνεπάγεται και συμφωνία ως προς τις μεθόδους που πρέπει να υιοθετηθούν. Η αναπόφευκτη αντίσταση της πλειονότητας των Ελλήνων απέναντι σε οτιδήποτε θα μπορούσε να περιορίσει τον ολοένα και πιο ασταθή *free ride* τους απειλεί να ακυρώσει τα περισσότερα μέτρα. Τόσο μάλλον που, όπως και αν οριστούν και εφαρμοστούν οι αμιγώς «εκ-συγχρονιστικές» επιλογές, θα συνεπάγονται πιθανότατα τον έμμεσο περιορισμό της αναδιανομής εισοδήματος, την ενίσχυση και την κρυστάλλωση των κοινωνικών ανισοτήτων και την επέκταση της ανεργίας και της φτώχειας.

Το κατά πόσον είναι λογικό και δίκαιο να πρέπει να πληρώσει αυτός που σήμερα είναι φτωχός και αβοήθητος, προκειμένου να ικανοποιηθεί μια επιβαλλόμενη, όσο και πραγματική, επιτακτική ανάγκη του κοινωνικού συνόλου, είναι ένα ζήτημα που μπορεί να λάβει απάντηση μόνον με ηθικο-πολιτικούς όρους. Γιατί είναι προφανές ότι εάν όλοι οι Έλληνες πρέπει να γίνουν ενάρετοι, έντιμοι και πειθαρχικοί, ορισμένοι πρέπει να γίνουν περισσότερο ενάρετοι, περισσότερο έντιμοι και περισσότερο πειθαρχικοί από όσο θα χρειαστεί ποτέ να γίνουν κάποιοι άλλοι. Οι απαραίτητες κοινωνικο-πολιτισμικές αναπροσαρμογές αφορούν δηλαδή τους αδύνατους, ενώ οι ολίγοι ευτυχείς, ή τουλάχιστον οι περισσότερο από αυτούς, μπορούν να συνεχίσουν να συμπεριφέρονται σαν πάτρωνες. Αυτό όμως έχει κάποια σημασία παρά το συνεπαγόμενο κοινωνικο-πολιτικό δίλημμα, τα πράγματα είναι λίγο πολύ ξεκάθαρα: μέσα σε μια ολοένα και πιο μοναχική χώρα των θαυμά-

45. Βλ. Fred Hirsh, *Social Limits to Growth*, Routledge, Λονδίνο 1977.

των, αν η γάτα του Cheshire δεν δέχεται να αφήσει να φανούν τα υπάκουα και πειθήνια αυτιά της πριν προβάλει το άπληστο στόμα της, θα μπορούσε να υποχρεωθεί να ξεχάσει πώς να το ανοίγει, για τον απλό λόγο ότι δεν θα 'χουν αφήσει τίποτα για να το φάει.